

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ДЕРЖАВНА ПУБЛІЧНА БІБЛІОТЕКА

**ЗБІРНИК ОГЛЯДІВ ФОНДІВ
ВІДДІЛУ РУКОПИСІВ**

ВИДАВНИЦТВО АН УРСР
КИЇВ — 1962

Handwritten text, possibly a library stamp or record, oriented vertically within a rectangular border. The text is faint and difficult to decipher, but appears to contain several lines of information, possibly including a date and a number.

Центральна наукова
бібліотека АН УРСР
ВІДДІЛ РУКОПИСІВ

БФ 01893. Зам. № 99. Вид. № 92. Тираж 250. Формат паперу 60×92¹/₁₆. Друк: аркушів 7,25. Умовно-друк. аркушів 7,25. Обліково-видавн. аркушів 5,34. Підписано до друку 29/XII-1962 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, Репіна. 4.

П Е Р Е Д М О В А

Відділ рукописів Державної публічної бібліотеки Академії наук УРСР створено наприкінці 1920 р. В 1921 р. були складені Положення про відділ та інструкція, затверджені бібліотечними органами та спеціальною міжвідомчою нарадою експертів-фахівців.

Збиранню, розміщенню та створенню належних умов зберігання матеріалів відділу приділялось багато уваги й часу. За ініціативою першого завідуючого відділом Г.П.Житецького наприкінці 1921 р. почався опис, інвентаризація та регулярне користування рукописами.

З перших днів створення відділу рукописів значну наукову і методичну допомогу йому надавав С.І.Маслов, пізніше член-кореспондент АН УРСР. Завдяки його турботам відділ одержав ряд рукописів та архівів. І свій великий і цінний архів С.І.Маслов заповідав відділу.

В 1929 р. відділ очолив відомий радянський учений, тепер член-кореспондент АН УРСР П.М.Попов. Чудовий знавець палеографії та старих пам'яток писемності, фольклорист і етнограф П.М.Попов докладав багато зусиль до розроблення принципів комплектування відділу новими матеріалами, їх каталогізації та наукового опису.

Завдяки цьому відділ у цей час одержав великі й цінні рукописи, що зберігалися в монастирях м.Києва - Братському, Михайлівському, рукописи Києво-Печерської лаври, Софійського собору, духовної семінарії, а також значні фонди з ім.Житомира, Кам'янця-Подільського, Ніжина та ін.

Для упорядкування рукописних матеріалів бібліотека залучила знавця давньої літератури та палеографії, тепер професора Київського державного університету С.А.Назаревського.

Так поступово відділ рукописів ДПБ АН УРСР перетворюється в справжню наукову лабораторію для дослідників, що працюють у галузі

суспільних наук.

Нині він продовжує роботу по комплектуванню фондів новими матеріалами, їх опрацюванню та обслуговуванню читачів, а також веде наукову розробку рукописів. Серед рукописних скарбів тут широко представлені пам'ятки світової культури з найдавніших часів до наших днів слов'янськими, східними та західними мовами.

Особливої уваги заслуговують рідкісні пам'ятки старослов'янської мови та літератури, наприклад: "Київські глаголичні листки" (кін. X ст.), уривок Слєпченського апостола XII ст., Сршанське Євангеліє XIII ст. та Сербський апостол XIII-XIV ст. Крім того, відділ зберігає пам'ятки української мови, літератури, народної творчості: окремі рукописи та цілі архіви письменників, діячів науки та культури. Серед цієї групи відмітимо рукописи творів повістєвої літератури кінця XVII - поч. XVIII ст., драматичної - інтермедії (XVIII ст.), збірник Климентія Зінов'єва, автографи Г.С.Сковороди, списки творів Ів.Котляревського (кін. XVIII ст.) та ін.

У відділі зберігаються матеріали літературного характеру з історії України XIX ст., а також окремі автографи класиків української літератури цього періоду.

Українські радянські письменники представлені автографами М.Рильського, П.Тичини, В.Сосюри, Є.Кротевича, М.Стельмаха та багатьох інших.

Російська література XVIII ст. репрезентована списками творів А.Кантеміра, М.Ломоносова, Г.Державіна, А.Радіщева та великим архівом В.Капніста; XIX ст. - тогочасними списками творів О.Грибоєдова, К.Рилєєва, О.Пушкіна, М.Лєрмонтова, І.Тургєнева, архівом М.Страхова.

Відділ зберігає автографи М.Горького, В.Короленка, М.Лєскова, Д.Мєндєлєєва, М.Ломоносова, В.Васнецова, М.Нєстєрова, М.Остроградського, Г.Вороного, М.Лисєнка, М.Лєонтовича та багатьох інших ви-

датних діячів вітчизняної науки, літератури і мистецтва. Крім того, тут є автографи листів О.Бальзака, А.Міцкевича, Є.Ожешко, М.Конопницької, Г.Сенкевича, Я.Матейка, Дж.Верді, а також цінні збірки історичних матеріалів ХVІ-ХХ ст.ст. (колекції О.М.Лазаревського, Київського університету, архіви фортеці св.Єлизавети, В.Модзалевського та Академії наук УРСР).

На деякі збірки та архіви відділ має друковані описи й каталоги (М.Петрова, А.Лебедева, В.Березіна, С.Маслова, А.Пташицького, М.Сперанського, С.Щеглової).

Щоб повніше розкрити зміст рукописних фондів, співробітники відділу опублікували роботи: Й.В.Шубинський - "Описание автографов Н.В.Гоголя", Д.М.Іофанов - "Н.В.Гоголь. Детские и юношеские годы"; "Нові матеріали про життя і творчість Т.Г.Шевченка"; колективна праця співробітників відділу - "Опис автографів українських письменників". Підготовлено також ряд статей і публікацій окремих документів для періодичної преси.

Тут подається тільки коротка історія відділу та довідка про його фонди.

Значно повніше історія відділу, робота по комплектуванню архівами та окремими рукописами, їх науковому опису та каталогізації буде висвітлено в "Путівнику по відділу рукописів ДІБ АН УРСР", в роботі над яким бере участь колишній завідувачий відділом член-кореспондент АН УРСР, доктор філологічних наук, професор П.М.Попов.

Даний збірник має на меті розкрити зміст деяких архівів, що були опрацьовані у післявоєнні роки, і полегшити науковцям, аспірантам, викладачам вищих учбових закладів, учителям і широкому колу радянських читачів ширше використовувати рукописні багатства нашої бібліотеки.

В міру опрацювання нових матеріалів відділ готуватиме до друку нові збірники, які допоможуть дослідникам повніше використовувати першоджерела.

У підготовці оглядів архівів і статей брали участь співробітники відділу А.Г.Адаменко, М.П.Візар, І.Д.Лисоченко, Й.В.Шубинський. До збірника включено також дві статті колишнього завідувачого відділом рідкісних та цінних книг ДПБ АН УРСР кандидата філологічних наук С.О.Петрова: "Прижиттєві видання Т.Г.Шевченка у фондах ДПБ УРСР" та "В.В.Капніст "До питання перегляду і видання "Ябеди" польською мовою". Ці статті тематично близькі до оглядів і статей, підготовлених на основі матеріалів відділу рукописів.

АРХІВ ВАСИЛЯ ВАСИЛЬОВИЧА КАПНІСТА

У наші часи життя і діяльність В.В.Капніста докладно вивчені й висвітлені в працях радянських літературознавців. В 1961 році вийшло двотомне академічне видання його творів.

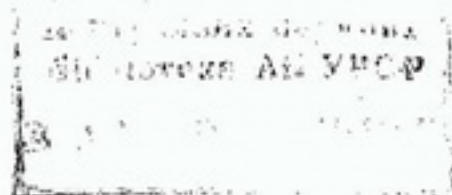
Готуючи це видання, співробітник Інституту російської літератури (Пушкінський дім) АН СРСР Д.С.Бабкін провів велику роботу по розшуку, вивченню та підготовці до друку творів В.Капніста. Він виявив матеріали, на основі яких було уточнено ряд біографічних даних. Своєю статтею "К биографии В.В.Капниста", вміщеною у УІ випуску ХУІ тома "Известий АН СССР", дослідник поклав край довголітній дискусії про точну дату народження поета і драматурга.

Після смерті В.В.Капніста залишилась велика кількість рукописів, які в наш час зберігаються в декількох місцях. Основними з них є відділи рукописів: Інституту російської літератури (Пушкінський дім) АН СРСР, ДПБ АН УРСР у Києві, ДПБ ім.Салтикова-Щедрина в Ленінграді, Державної бібліотеки СРСР ім.В.І.Леніна у Москві.

Що відомо про ту частину архіву В.В.Капніста, яка знаходиться у Києві?

Виходячи з даних статті Іни Капніст, яка була надрукована в № 230 "Московских ведомостей" за 1898 р., можна твердити, що до Жовтневої революції архів В.В.Капніста зберігався в с.Пузиково, Кременчуцького повіту у маєтку онука поета.

На основі декрету Радянського уряду про реорганізацію та централізацію архівної справи в країні, а також про націоналізацію приватних бібліотек і архівів, які залишилися без догляду,

місцеві органи влади почали збирати такого роду матеріали. Керували цією справою окрполітосвіти. Таким чином, архів В.В.Капніста опинився в архівосховищі Кременчуцької окрполітосвіти. Саме в ці роки розгортала свою діяльність Академія наук УРСР.

У 1924 році за дорученням археографічної комісії АН УРСР співробітник Академії М.М.Ткаченко з Кременчука доставив архів В.В.Капніста у Київ. Тут він зберігався до 1932 р., того ж року рукописні матеріали були передані у розпорядження історичної та літературної комісії Академії наук, яка віддала їх збереження відділу рукописів при бібліотеці Української академії наук (БУАН). У травні-червні 1937 р. всі матеріали фонду В.В.Капніста були опрацьовані співробітником відділу рукописів О.А.Назаревським.

На початку Великої Вітчизняної війни матеріали відділу, в тому числі й архів Капніста, були вивезені в м.Уфу.

Після звільнення столиці України м.Києва від німецько-фашистських загарбників матеріали відділу рукописів ДПБ АН УРСР повернено до Києва. З цього часу матеріали архіву В.Капніста стали доступними широкому колу дослідників.

Розглядаючи матеріали архіву В.Капніста, дослідник насамперед звертає увагу на рукопис перекладу і тлумачення окремих частин "Слова о полку Игореве". Цей авторизований рукопис називається "Краткая повесть о несчастной войне противу половцев удельного Новгород-Северского князя Игоря Святославовича по возвращении его из плена, с присовокуплением содержания песни о походе сем". Аналізуючи пояснення, які давав Капніст окремим твердженням "Слова...", ми переконуємося, що автор перекладу використав у свій час досить багато історичних досліджень, у тому числі "Историю государства Российского" Татищева, видання літопису Нестора, твори Шишкова та багато інших.

Переклад "Слова...", виконаний В.В.Капністом, досить уважно вивчав Д.С.Бабкін, порівнюючи його з авторським рукописом, який зберігається у Ленінграді.

Крім рукопису перекладу "Слова...", в архіві В.Капніста зберігаються чернетки ряду інших його творів - таких, наприклад, як "Ябеда" - два варіанти, "Школа отцов", "Примечания на оды Горация", "Антигона" - остаточний варіант з правками автора та з додатками варіантів до окремих дій та яв цієї трагедії, а також "Картон". Окремо переписаний збірник під назвою: "Сочинения Василия Капниста. ч.П", в складі якого бачимо чудовий твір - "Ода на рабство".

Значну частину архіву Капніста становлять листи. Все листування його можна розподілити на дві великі групи - листи В.Капніста до різних осіб і листи різних осіб до нього. За нашими даними, не всі листи з архіву Капніста надійшли у відділ. Частина з них залишилась, очевидно, в матеріалах колишньої археографічної комісії АН УРСР.

В 1925 році М.М.Ткаченко склав коротенький опис матеріалів архіву, який він привіз у Київ з Кременчука. З цього опису відомо, що в архіві Капніста за період 1746-1918 рр. нараховувалося 1120 листів російською, французькою та німецькою мовами.

Тепер у відділі зберігається всього 778 листів. Серед них майже немає листів батька письменника і його брата Петра Васильовича.

Згідно опису М.М.Ткаченка, в 1925 р. в архіві було чимало листів Петра Капніста з Франції, де він перебував під час революційних подій 1793 р., а також листи, які висвітлюють його роль у створенні так званої "республіки" в с.Турбайцях.

Розшуки відсутньої частини матеріалів листування є першочер-

говим завданням співробітників відділу і дослідників, тому що виявлення цієї важливої частини архіву допоможе яскравіше і повніше висвітлити життя та діяльність В.В.Капніста.

Більшу частину збереженого листування становлять листи В.Капніста до дружини Олександри Олексіївни та сина Семена. В листах до дружини письменник повідомляє не тільки про суто родинні справи, а також і про такі, які мають суспільний характер. Так, наприклад, у 1785 р. він з Петербурга пише про свої зустрічі з Тредіаковським та Ширковим^{1/}. У листі від 19 травня з радістю повідомляє, що йому кінець кінцем пощастило вирватися з Петербурга^{2/}. З гіркотою письменник зауважує, що "уже отведал, каково ходатайствовать по справедливому делу, где никто, кроме народа... ничего не выиграет"^{3/}.

У 1788 р. в одному з листів до Олександри Олексіївни ми знаходимо згадку про те, що В.Капніст особисто передав свій план про козаків Олександрі Матвійовичу Мамонову^{4/}. До речі, з інших джерел відомо, що цей план був схвалений, але у дію його не ввели. Самого ж проекту, про який йде мова, до цього часу виявити не вдалося.

У березні 1788 р. в листі до дружини Капніст сповіщає, що Полторацький їде правителем канцелярії генерала Заборовського^{5/}. Цим же листом письменник повідомляє зарубіжні новини, які йому стали відомі з вірогідних джерел.

Говорячи про столичні порядки та нрави, В.Капніст не без сарказму вказує:

Ш,	1/	Д	П	Б	А	Н	У	Р	С	Р,	в	і	д	і	л	р	у	к	о	п	и	с	і	в,	
	2	3	2	1	5.																				
	2/	Т	а	м	ж	е,	Ш,	2	3	2	1	6													
	3/	Т	а	м	ж	е,	Ш,	2	3	2	1	6													
	4/	Т	а	м	ж	е,	Ш,	2	3	2	3	6													
	5/	Т	а	м	ж	е,	Ш,	2	3	2	3	9													

"Здесь же происходит такой mishmash, что бог его знает. Труд-
ненько тут ступать впопад, где все выхлещет наугад; что в ход
идет - приходит в лад"^{1/}.

В 1791 р. В.Капніст був у Києві, звідки він писав дружині в
Обухівку про те, що в місті "з"явилися театри, редуми, клубани^{2/}
та інше.

Капніст дуже не любив Петербург, де людина ставала рабом
етикету і де відсутні щирі стосунки між людьми. Так, в 1793 р.
він пише з Петербурга, що йому там вже остогидло, бо частенько
доводиться бути серед чужих людей^{3/}. Тільки бажання швидше за-
кінчити справи про шовковий завод та приступити до вирішення зе-
мельних судових справ з Тарновською затримує його у столиці^{4/}.

Згодом він повідомляє дружині про те, що його цілком виправ-
дано в справі про шовковий завод, але він не зовсім задоволений,
бо про це йому було заявлено на словах, а він хоче одержати офі-
ційні документи і зробити так, щоб про це було всім відомо. Тіль-
ки таке вирішення цього питання звільнить його від нещастя мати
справу з нечесними людьми^{5/}.

З іншого листа дізнаємося, що судова справа з Тарновською
також розв'язується успішно^{6/}.

В.В.Капніст був спостережливою людиною, яка зміла коротко
і влучно охарактеризувати співрозмовника, явище, річ.

1/ ДНБ АН УРСР, відділ рукописів, Л, 23239
2/ Там же, Ш, 23253
3/ Там же, Б, 23251
4/ Там же, Б, 23251
5/ Там же, Г, 23267
6/ Там же, Б, 23290

В листах періоду 1812 р. Капніст виступає як полум'яний патріот своєї країни, в межі якої вдерся лютий ворог. Так, у листі від 12 серпня 1812 року з Полтави він пише дружині про необхідність озброєння "казаков наших" на особисті гроші, а не шляхом збору серед людей, дає поради щодо того, хто і з чого повинен робити зброю^{1/}. Згодом Капніст особисто брав участь у боротьбі російських військ з арміями Наполеона. Все, що сам чув про хід військових операцій, він у листах повідомляв дружині. Наприклад, з листа від 12 серпня 1812 року члени родини Капніста дізнались, що російські війська пішли від Смоленська на Оршу і що бій повинен був відбутися 30 липня^{2/}.

Деякі з листів Капніста до дружини дають нам вказівки на те, що В.В.Капніст брав активну участь у роботі приватного театру Дмитра Трощинського. У виставах театру в цей час брали участь представники родини М.В.Гоголя.

В листі з Кибинець від 8 лютого 1813 р. Капніст запитує дружину, чи виписала вона його роль Сестона з "Хвастуна" і хто її ще вчить, бо, можливо, він через обтяженість роботою не зможе повернутися вчасно^{3/}.

В травні 1813 р. він повідомляє свою родину про смерть Михайла Іларіоновича Кутузова та про тяжку хворобу Івана Васильовича Леванди^{4/}. Добрі стосунки Капніста і Леванди встановилися у

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, Ш, 23338
2/ Там же, Ш, 23338
3/ Там же, Ш, 23340
4/ Там же, Ш, 23344

зв'язку з тим, що вони обидва чудово знали твори Горація та Вергілія. Багато перекладів од Горація Капніст відправляв Леванді на відзив.

Про надзвичайну любов Капніста до праці і про його працездатність дізнаємося з відповіді письменника на лист рідним, в якому вони виявляли занепокоєння станом його здоров'я. Василь Васильович пише, що хвороба не може бути для нього перешкодою в роботі. Він нагадує дружині той факт, коли у гарячці за ніч написав французьку оду про французьку революцію.

Певний інтерес для дослідників творчості В.В.Капніста мають його листи до сина Семена. Передусім звертає увагу дбайливе ставлення батька до літературних вправ сина. У лютому 1813 року Семен надіслав батькові свою оду. У листі-відповіді він одержав детальний розбір твору, де вказувалось на його позитивні і негативні сторони. Батько писав: "познакомься с моими исправлениями и заметь, что тебе не нравится, так как я также весьма ошибиться могу, и ты знаешь, люблю ли я поправляться. Письменно доложи мне, почему ты думаешь, сделаны мои исправления - это научит тебя разборчивой критике, а это полезно. За этот твой подарок посылаю тебе одно прекрасное г-на Жуковского сочинение. Заметь и в этом сочинении красоты и недостатки. Приобучись этим к разборчивости. Но в нем есть места отличной красоты"^{1/}.

У червні 1815 р. В.Капніст звертається до сина з проханням, щоб він всі його вірші віддав для надрукування в журналі "Сын Отечества"^{2/}. В цей період В.Капніст вже вів полеміку з майбутнім міністром освіти С.Уваровим про гекзаметри і готував відповідь, яка нещодавно була виявлена Д.С.Бабкіним у Ленінграді. Про те,

Ш, 1/ Д П Б А Н У Р С Р, в і д д і л р у к о п и с і в,
2 3 3 9 2
2/ Т а м ж е, Ш, 2 3 3 9 8

що це був другий лист до Уварова про гекзаметри, свідчить те місце з листа до сина, де він просить Семена дізнатися у Оленіна, хто саме позначений у відповіді Уварова літерою "Р". Далі він пише: "Я знаю, что это Радищев"^{1/}. Капніст просить вислати йому витяги з книги Тредіаковського, де той відмовляється від гекзаметрів. Закінчує Капніст свій лист такою фразою: "По прочтении этого ответа господа экзаметристы закрутят носом"^{2/}.

У листах до сина в жовтні-листопаді цього ж 1815 р. Капніст рекомендує Семену поки що не друкувати своїх віршів, бо вони хоч і добрі, але родинні^{3/}. Говорячи про свої справи, він вказує, що йому доводиться ділити, мекувати і він дуже побоюється, щоб ябеда не вивела її драматичного автора з терпіння^{4/}. Наступним листом він дозволяє сину взяти копії своїх віршів, але просить не друкувати "Старика, ожидающего весну"^{5/}.

В 1816 р. Капніст звертається до сина з проханням, щоб той з допомогою своїх друзів сплатив за нього проценти в банк, бо справи в нього дуже погані. У крайньому випадку "продай, сколько на проценты нужно, сочинений моих из тех, что в бумажном переплете, они мне стали около 4000 рублей. Я полагаю по 10 рублей за книжку"^{6/}.

У жовтні того ж року він знову ставить перед сином питання про розпродаж своїх творів. У листопаді Капніст одержав від сина оду "На смерть Г.Р.Державина". У відповіді він писав: "Ода весьма хороша и делает честь признательному чувству сердца твоего"^{7/}. Як

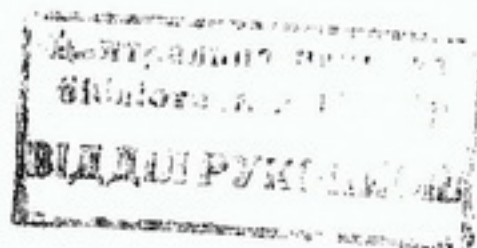
№	1/	Д	П	Б	А	Н	У	Р	С	Р,	в	і	д	і	л	р	у	к	о	п	и	с	і	в,	
2/	3	3	9	8.	ж	е,	Ш,	2	3	3	9	8													
3/		Т	а	м	ж	е,	Ш,	2	3	4	0	0													
4/		Т	а	м	ж	е,	Ш,	2	3	4	0	1													
5/		Т	а	м	ж	е,	Ш,	2	3	4	0	5													
6/		Т	а	м	ж	е,	Ш,	2	3	4	1	1													
7/		Т	а	м	ж	е,	Ш,	2	3	4	1	6													

і раніше, батько дає синові цінні поради: "Продолжай, мой друг, заниматься стихотворством, упражняй дар твой, но не спеши издавать сочинений твоих в свет, присылай их ко мне. Совет тебе еще нужен, а я вижу, что у вас большое число только титулярных советников и даже под названием превосходительных. В заключение с искренностью скажу тебе, что я теперь жалею о дружбе музы моей, дух мой упал, — ничего достойного памяти друга моего написать уж я не в состоянии, а потрафить его славу слабым сочинением не хочется. Итак, оставляю молодшим нитам преткновенное для меня поприще. Я сочинил, конечно, последнее сочинение мое "На античную лесть", но держу еще в чистилище. Этим чистосердечным уроком сотоварищам моим прощусь я с ними. Добросердечный Хемницер давно уже умер; любезный Львов давно за ним последовал, великий Державин скончал свой знаменитый бег и чувствительный несчастный Озеров избавился уже от мучений мира. Итак, я остаюсь — последний из сего дружеского круга — надобно и честь знать"^{1/}.

Наприкінці 1816 року В.Капніст надіслав Семену свою оду на смерть Державіна і просив прочитати її близьким друзям, але до друку не віддавати через те, що він сам відправив її для надрукування у "Трудах Казанського ученого товариства"^{2/}. Цим же листом він просить забрати у Якова Васильовича і переслати йому переклад "Слова о полку Игореве" з примітками^{3/}.

Більшість листів 1817 року пов'язані з роботою Капніста над перекладом "Одиссеи". Поряд з цим письменник працює над цілим рядом віршів, а також перекладає декілька од Горация.

Ш, 2 1/ Д П Б А Н У Р С Р, в і д д і л р у к о п и с і в,
 3 4 1 6.
 2/ Там же, Ш, 2 3 4 1 7
 3/ Там же, Ш, 2 3 4 1 7

На початку 1819 року в листі до сина Капніст звертається з проханням терміново надрукувати його відповідь про приведення в первісний порядок пісень "Одиссеи" і надіслати її друзям, а шість примірників з додатком одного примірника ліричних творів відправити до Парижа Дюкові Рішельє^{1/}. Він просить сина довідатись про можливість надрукування всіх своїх творів за рахунок казни, бо вони не роблять "бесчестья литературе нашей"^{2/}. Цей лист закінчується словами: "Чувствую, что уже весьма дряхлею. Тебе хорошо на лире греметь и удивляют вселенну Чернышевскую: ты, аки орел юный, паришь. Дерзай, бряцай и восхищай"^{3/}.

В наступних листах Капніст просить сина повідомити, що зроблено Академією наук щодо відшукання старожитностей у Таврії та Тамані. На його повідомлення про те, що в Криму він склав 23 компліменти жінкам на одну і ту ж тему, батько відповів: "Любопытно будет прочитать их. Но чтобы умерить несколько самолюбие твое по этой части, то скажу тебе, что и в Ромне явился недавно поит: он написал оду на смерть Наполеона и другую - "Воззвание на помощь Греции". Только к несчастью поит этот имеет за собою 64 лет"^{4/}.

У листі до сина Володимира, датованому не пізніше 1816 р. (бо Володимир помер того ж року), Капніст повідомляє про те, що в листі до Милорадовича надіслав свої вірші "Русским воинам". Разом з листом він надіслав і музику до цих віршів, яку склала дочка Катерина^{5/}.

Підводячи підсумки своєї роботи над перекладами, він писав:

1/	ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, III, 23436
2/	Т а м ж е, III, 2 3 4 3 6
3/	Т а м ж е, III, 2 3 4 3 6
4/	Т а м ж е, III, 2 3 4 6 9
5/	Т а м ж е, III, 2 3 4 7 2

"Горациевых подражаний с старыми у меня 17, да 16 переводов - хочу составить из них для пользы молодых стихотворческую книгу для ученых с латинским текстом, а для несведущих - дать литературные переводы с подробными примечаниями"^{1/}.

В.В.Капніст відомий не тільки як перекладач Горациєвих од. Він пронизував перекладені твори російським духом і таким чином наче ставив їх на російський ґрунт. В одному з листів до Семена того періоду письменник надіслав йому свій переклад твору Шіллера "На радости". З цього приводу він писав: "Вот образец, которому последовал Жуковский: и весьма превзошел подлинник свой". Закінчує лист припискою: "Пошляю "Брегадира" - выучи из него роль Иванушки - некому другому как тебе сыграть"^{2/}.

Одержавши нову оду сина, Василь Васильович знову нагадує йому про необхідність суворо додержуватись правил віршування: "Поправки и прочее тебя обескураживают не должны: уверяю тебя, что когда и Гаврила Романович при мне писал, то и ему я не меньше замечаний делал. Это должно тебе доказать, как нехорошо те делают, которые наскоро сочиня, тотчас пускают в свет творения свои"^{3/}.

Цікавий за змістом лист до Антона Антоновича від 26 березня 1822 року. У відповідь на повідомлення про те, що прийнята його пропозиція щодо видання "отличительнейших красот из творений лучших пиитов русских", Капніст дякує за це, а також за увагу до нього. На пропозицію присилати для друку свої твори письменник відповів: "Опасно мне, 64-летнему старику выходит часто на поприще для ристания с молодыми и быстрыми сподвижниками: - пот-

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, III, 23472

2/ Там же, III, 23474

3/ Там же, III, 23477

кнуться и упасть легко мне, но какого вставать будет"^{1/}.

У січні 1823 р. Капніст повідомляє Антона Антоновича про надіслання до друку своїх нових творів: "Оду на убийство пиита", "Лебедь", "Славолюбие" и "Закат солнца". Капніст попереджає в листі, що, можливо, це його останні вірші, тому що "пиитическая способность имеет, подобно солнцу, определенный закат свой"^{2/}.

Ми вже говорили про серйозне ставлення Капніста до віршування, наводили приклади вимогливого ставлення до творів своїх літературних друзів, а також до поетичних спроб сина Семена. Такого ж ставлення він вимагав і до своїх творів. Василь Васильович завжди був влячний за критику, не терпів брехні і підлабузництва. Щодо цього дуже показовим є його лист до І.В.Леванди, якому Капніст надсилає свої твори для ознайомлення. Протоієрей І.В.Леванда намагався без розбору захвалювати всі його переклади Горацийових од, запевняючи, що сам Гораций з радістю підписався б під ними. Одержавши такого листа, Капніст відповів 24 вересня 1804 року: "Письмо Ваше прочитал я три раза и, видя надежду мою так жестоко обманутою, возопил в горести сердца:

"О мир, разврата полный мир!
Лукавства - бой твой, лесьть - кумир
Возможно ж ли в тебе нам ныне
Стыдливую истину сыскать.
Когда обман в священном чине
И пред алтарь дерзает стать.
Коль лесьть везде распространилась,
Посеялась и вкоренилась,
Прозьбла, пышно расцвела,

^{1/} ДНБ АН УРСР, відділ рукописів, III, 23499
^{2/} Там же, III, 23500

И плод тлетворный принесла,
Коль лицемерство злонаветный
На правду вечно строит ков,
И сети кинув неприметны,
Ее свергает в мрачный ров"^{1/}.

Гіркі рядки, викликані цим окремим випадком, зазвучали символічно, оскільки створені вони були в епоху, співзвучну із змістом цих рядків. Не задовольнившись цим, Капніст продовжував: "Не только того, что за каждою изнанкою Горациевых од на место примечаний, о которых я вас просил, всегда осыпали Вы меня похвалами насчет подлинника, так что всяк подслушавший оныя мог бы сказать:

Во место доброго совета
Прислуживой рукою льстец,
На темя тощего поэта
Кладет Горациев венец"^{2/}.

Повертаючи Леванді свої переклади, Василь Васильович знову просить повідомити йому "безлестно и подробно" всі зауваження, говорячи при цьому "ведь вы же знаете, что трение острит, а гладень притупляет вещи"^{3/}.

Окрему групу листів становить листування Капніста з поміщицею Ф.Тарновською. Листи ці свідчать про великі зусилля, яких докладав Капніст до того, щоб мирним шляхом вирішити всі суперечки, які точилися між ними за землю. Але всі ці спроби Капніста виявилися марними.

Листування В.В.Капніста з М.Дьяковим, В.А.Гоголь-Яновським,

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, III, 23525

2/ Там же, III, 23525

3/ Там же, III, 23525

С.Томаров, Д.Трощинським вводить нас у коло світського, до деякої міри літературного і театрального життя.

Великий інтерес викликають листи до В.В.Капніста. Серед них листи М.Афоніна, А.Базилевського, М.Батуріна, І. та К.Карташевських, З.Кірнес, Е.Краміної, М.Кречетникова, О.Львової, Левенцова, Лизогуба, Міщенко, Могилянського, Михайловського. Мова в них іде про родинні, господарські, службові, літературні справи, а також про питання внутрішньої і зовнішньої політики російського самодержавства. Цікаве листування Капніста з Іваном Матвійовичем, Сергієм та Микитою Мурайовим-Апостолами та з вихованцем Капніста І.Лорером.

Родинні справи висвітлюються в листуванні з Г.Р.Державіним та його дружиною Дарією Олексіївною. Пізнавальне значення мають листи Д.О.Державіної до сина Капніста - Семена, які певною мірою доповнюють та уточнюють біографічні дані Василя Васильовича.

Таке коло питань, висвітлених у великому листуванні Капніста, архів якого зберігається у відділі рукописів.

Слід нагадати, що твори Капніста видавалися двічі. Нам здається, що перше академічне видання його творів, де було вміщено велику кількість листів, значною мірою створює умови для глибокого вивчення життя і творчості В.В.Капніста.

АРХІВ ОЛЕКСАНДРА ІВАНОВИЧА ОЛЕСЯ (КАНДИБИ)

Серед численних літературних фондів відділу рукописів бібліотеки зберігається й архів відомого українського поета Олександра Олесь (справжнє прізвище Кандиба), про якого Максим Рильський писав: "Нема ніякого сумніву, що поезія Олександра Олесь позначилася сильними своїми сторонами на розвитку української літератури, отже й радянської української літератури. Зі смутком визначаючи його вільні й невільні провини, хибні його кроки, в яких сам він гірко каявся..., ми повинні, проте, сказати, що поет Олександр Олесь посідає певне місце в історії нашої культури і що все краще з його спадщини повинне стати набутком нашого радянського читача"^{1/}.

Даний архів є лише частиною літературної спадщини О. Олесь, що охоплює ранній період його життя і творчості (з 1896 р. до 1919 р.) та поодиноких листів з еміграції 1920–1922 рр.).

Архів періоду еміграції знаходиться в Празі.

Олександр Іванович Олесь народився 4 грудня 1878 року на Харківщині, де закінчив у с. Дергачах сільськогосподарську школу. Деякий час працював статистиком у різних місцевостях.

У 1908 році він закінчив Харківський ветеринарний інститут і лише з літа 1909 року почав працювати ветеринаром.

Поряд з основною роботою співробітничав у видавництвах і редакціях періодичних видань, переважно в редакції журналу "Літературно-науковий вісник".

^{1/} Рильський Максим. Передмова в кн.: О. Олесь. Вибране, К., 1958 р. с. II.

Виїхавши 1919 року за кордон, О.Олесь залишився там до останніх днів життя. Помер він у Празі 22 липня 1944 року.

Архів О.Олесь складається з автографів окремих поезій і збірок; драматичних творів; віршів для дітей; оповідань, нарисів і статей; перекладів творів інших авторів; щоденників, записних книжок; листування.

Свої літературні спроби О.Олесь почав ще юнаком. В архіві є записи цих перших починань, що були об'єднані у збірники під назвами "Первые опыты", "Солдатское письмо" і "Стихотворения" (1896-1902 рр.). До них входять: "Рассказ в стихах", "Весне", "На чужині", "Дівоча доля", "К "Заре", "Сироти", "Песнь бедняка", "Дума", "Суровая доля", "На шляху" та багато інших. У згаданих поезіях відчувається душевний біль поета-юнака за гірку долю селянина, якого він бачить взимку майже босого, у нетопленій хаті, а "хлеба бог не дает и трудом от сохи"^{1/}. Проявляючи людяність, співчуття до селянина, сироти, знедоленої дівчини, поет разом з тим не бачить соціального розшарування на селі. В поезії "К "Заре"^{2/} висловлюється схвалення благородних цілей журналу, напрямок якого демократизувався діяльністю Ів.Франка.

Всі ці поезії були написані в період безпосереднього зв'язку молодого поета з селянським життям, коли він навчався у сільськогосподарській школі та працював після її закінчення. В художньому відношенні це були перші спроби, які потребували значної доробки. В подальшій своїй творчості О.Олесь до них не повертався.

По приїзді до Харкова О.Олесь встановлює зв'язок з літературними колами, виїздить до Полтави на відкриття пам'ятника родо-

1/ ДІБ АН УРСР, відділ рукописів, ХУ, I

2/ Літературно-громадський двотижневий журнал, виходив у Львові 1880-1898 рр.

начальнику української літератури Ів.Котляревському, знайомиться з багатьма українськими письменниками. Про це з великим захопленням він пише у листі від 3 вересня 1903 року до В.Свадковської:

"...Открытие памятника - это было одно из величайших празднеств украинского духа.

Со всех концов Украины, России, Галиции и Буковины слетались орлы на этот праздник... слетались для того, чтобы увидеть друг друга и дать руки один другому... я не ошибусь, если скажу, что на этом празднестве было 3/4 всех украинских лучших литераторов... Я сидел, говорил, слушал, смеялся с теми, творчеством которых я восторгался, творчество которых также дорого и родно для меня, как колыбельная песня матери... Познакомился с целыми десятками "орлов Украины", как я был счастлив! ...чувствую в себе подъем духа, думаю работать и учиться"^{1/}.

В літературі з першими своїми поезіями О.Олесь виступив напередодні революції 1905 року. Період підготовки до неї і хід самої революції захоплюють поета. Будучи романтиком, він іде за розвитком революційних подій, глибоко переживаючи їх успіх. За ці роки поет підготував і видав збірку "З журбою радість обнялась", наборний примірник якої зберігається в архіві.

В своїх поезіях поруч з глибокими особистими настроями О.Олесь говорить про свободу, висловлює велику віру в свій народ, закликаючи його до боротьби:

"...Вірю я, що не схороне

Сам себе мій край

І кричу: О мій Самсоне!

Пути розривай!"^{2/}

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, ХУ, 1102

2/ Там же, ХУ, 9

Роки занепаду революції та посилення реакції в Росії і на Україні викликали у молодого поета розчарування. Яскравою ілюстрацією цих настроїв є п'єса "По дорозі в казку".

У відділі, переважно в автографах, є ще збірки "Хвиля", "Друга хвиля", "Кримські образи", "Поезії", "На хвилях", "Чотири доби".

Треба сказати, що для раннього періоду творчості поета характерною була зміна настрою – вагання між журбою і радістю, між оптимізмом і розчаруванням.

Представники різних напрямків у літературі по-різному оцінювали поезію О.Олеся, які виходили в світ.

Як відомо, Ів.Франко, визнавши і привітавши появу "молодої сили" і "майстра віршованої форми", говорив, що О.Олесь "не показав ніяких думок"^{1/}. Франко мав тут на увазі питання соціальної боротьби. Подібну оцінку висловлювали Алчевські Х.Д. та Х.О. в своїх листах^{2/}, називаючи О.Олеся "українським Гейне". Разом з тим вони висловлювали своє незадоволення поетом, який, на їх думку, оспівував в основному кохання, зовнішню красу і недостатньо відображав суспільні явища.

Националісти вважали, що "нема нічого національного, українського"^{3/} в поезіях О.Олеся. У відповідь на це він писав: "О патриоты узколюбые. Высшая любовь к народу им не понятна"^{4/}.

Серед творів поета окрему групу становлять драматичні етюди, а саме: "Буржуа", "Злотна нитка", "Над Дніпром", "Осінь", "По дорозі в казку", "Родная глушь", "Хаїм", "Хвеська Андибер", "Товариство воскресенія Лазаря" (сатира), "Патріот". Частина їх напи-

1/ І.Франко. Рецензія на книгу О.Олеся "З журбою радість обнялась", ЛНВ, 1907, кн.Ш, ст.558-561

2/ ДІБ АН УРСР, відділ рукописів, ф.ХУ, 1300

3/ Там же, ХУ, 1543

4/ Там же, ХУ, 1543

сана в алегоричній формі.

Крім зазначеного, у відділі є чимало чернеток драматичних етюдів, картин, сюжетів, які, напевно, не були закінчені автором.

Переважна більшість драматичних творів була опублікована, деякі з них ("По дорозі в казку" та "Над Дніпром") були прийняті театрами до постановки.

О.Олесь займався перекладами з російської, білоруської, грузинської, сербської, болгарської мов. Серед них слід відзначити "Вишневий сад" А.Чехова, вірші Ясамані, "Казки" Л.Гауфа, "Пісню про Гаявату" Г.Лонгфелло, над якою поет працював багато років (була надрукована окремим виданням в 1923 р. у Києві).

Твори О.Олеся перекладені і надруковані в "Антології української поезії в руских перелогах" в 1924 р. (а саме: "Родное слово", "Беркут пленный", "Воля! Воля!", "Косари", "Ты на ночь не гляди", "Астры", "Искра" та ін.).

Майже половина архіву – це листування, переважно сімейного та приватного характеру.

З листа О.Олеся до дружини ми дізнаємось про зустріч поета з композитором К.Стеценком, який у той час працював над музикою на його твори: "Вчера был у Стеценко. "Тополенька" очаровательна, хороши и др. вещи. "Айстри" Лысенко хороши в конце, начало в слишком быстром ритме..."^{1/}.

Нижчезазначені матеріали свідчать про знайомство і приятельські відносини О.Олеся з М.Коцюбинським в останні роки його життя.

В червні 1910 р. О.Олесь пише про зустріч з М.Коцюбинським, про його подорож до Одеси, де він перед виїздом на Капрі зупинився у лікаря І.Луценка.

^{1/} ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, ХУ, 1399

В 1912 р. О.Олесь, повертаючись із-за кордону (перебував на лікуванні в Австрії та Італії), заїхав до Криворівні (Гуцульщина), куди, незважаючи на тяжкий стан здоров'я, прибув і М.Коцюбинський.

Ось що пише О.Олесь в листі від 24 липня (н.ст.) 1912 року про цю зустріч: "...Скільки я цікавих людей пізнав. Які багаті натури. Приятелями ми поробились і цілі дні у купі. Коцюбинський, Могилянський, Гнатюк з родиною, Крушельницький...^{1/}. Цими днями їду на деробі (дерева зв'язані до купи сплавляють по бурхливому Черемошу) аж до Вижиниці - верст з 10. Цікаво, хоч може доведеться десь брести. За мною їде Коцюбинський. Забава цілком безпечна і надзвичайно цікава...^{2/}.

Далі, висловлюючи своє захоплення людьми, їх обрядами та природою Гуцульщини, поет пише: "Сьогодні я пережив буквально сон. В Криворівні був "храм". Ще сонце не оглянуло землю, а вже з зелених гір, які ти зустрінеш лише на Гуцульщині, спускалися гуцули і гуцулки в своїх барвистих убраннях. Наче квітки, що ростуть на горах, ожили і сходять до Черемоша, щоб напитись студеної води... Зо всіх околиць, з найвисших гір зійшлися люди на свято. Заголосили, залебеділи сліпці і каліки, заграли сопілки, зашумів народ і заглушив Черемоша. Гуцулки ходять, пишаться своїми дорожніми убраннями... Горді гуцули в орлячих і страусових пір'ях залицяються до дівчат... Я стояв, дивився і не міг надивитись на сей прекрасний народ, що не зазнав панщини, що зберіг вільну душу, мову і старосвітські звичаї, повні краси... Відпочиває душа моя серед гір, серед гуцульської краси..."^{3/}.

1/ В той час Ів.Франко був тяжко хворим.
2/ ДНБ АН УРСР, відділ рукописів, ХУ, 1460
3) Т а м ж е, ХУ, 1460

Там же, у Криворівні, як ми довідаємося далі з листа, О.Олесь познайомився з українською письменницею Ольгою Кобилянською. Після від'їзду О.Олеся з Гуцульщини Ольга Юліанівна писала: "Здорові Були, Олександр Іванович! Як живете та як почуваете після повороту з-закордону? Чи не забули вже часом своєї приятельки з Криворівні? А не приснилась Вам коли незабутня "відьма"? - Я часто згадую її, згадую й обручика, прогулки, приходи, тайний візит і всі наші веселі бездумні хвилині вакаційні чим і живу. Ні так, живу я ще однією мрією а се: поїхати зимою у Київ, та мабуть вона й останеться мрією! Поки що, перетворююсь поволі знов в бюрову машину союзу молочарського та чекаю коли настане час ур...

Вам низенько кланяюсь та щиро й гарно здоровлю всім добром.

Ольга"^{1/}.

Особливий інтерес становлять два листи М.Горького до О.Олеся, написані в зв'язку з смертю М.Коцюбинського.

Відомо, що значна частина творів М.Коцюбинського друкувалась у журналі "Літературно-науковий вісник". Тому редакція після смерті видатного письменника випустила спеціальний номер, присвячений його пам'яті.

Через декілька днів після кончини письменника О.Олесь від імені редакції журналу звернувся до М.Горького з проханням^{2/} написати спогоди про М.Коцюбинського. У відповідь М.Горький писав: "Г.Олесь. Уважаемый сотоварищ. Я попытаюсь исполнить желание Ваше и редакции Л.-Н.Вестника" в скором времени.

Я очень люблю Михайла Михайловича, очень подавлен смертю

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, ХУ, 1914

2/ Архів М.Горького в Москві. КГ-П, 55-5-1. Лист датовано 18. IV-1913 р. Київ.

его, и писать о нем — таком хорошем, — мне тоже будет утешением.

Крепко жму руку Вашу, низко кланяюсь всем друзьям Михайла Михайловича.

А. ПЕШКОВ^{1/}.

Потім з цього приводу М. Горький відправляє дві телеграми, а слідом за тим надсилає і листа:

"Любезный и уважаемый Олесь!

Посылаю Вам несколько страничек воспоминаний моих о Михайле Михайловиче. Извините меня, что задержал рукопись, но я не совсем здоров эту весну.

Вы не получили ответа на телеграмму Вашу — не примите это за небрежность мою, — телеграмму я послал, но ее возвратили, на том основании, что дом 14, по Подвальной якобы "не обитаем". Прелагаю извещение об этом италийского телеграфа.

Спасибо вам за доброе ваше письмо ко мне. Я заочно знаком с вами. М. М. часто и славно говорил про вас, читал мне ваши стихи.

Очень огорчен я его уходом из мира нашего, люблю я М. Михайловича, хорошие отношения были у нас.

Будьте здоровы, крепко жму руку вашу.

А. ПЕШКОВ^{2/}.

Як відомо, стаття М. Горького "М. М. Коцюбинський" була надрукована російською і українською мовами паралельно в журналі "Л.-Н.В." за 1913 р. (кн. 6). Доля автографа згаданої статті М. Горького невідома; в архіві М. Горького у Москві зберігаються лише верстка з правкою автора та оригінал набору видання 1923 р.

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, ХУ. Лист недатований.
2/ Там же, ХУ.

О.Олесь, відповідаючи на лист М.Горького, писав: "...Спасибо Вам за ласковые письма. Они останутся у меня как бесконечно дорогие строки, написанные Вашей рукой". Далі повідомляє про подорож закордон... ..В Вене я побуду около недели, а потом поеду в Италию недели на две. М.б. увижу и Вас. Но это - мечта"^{1/}.

Але в тому році О.Олесь не довелось зустрітись з М.Горьким, про що він з жалем писав дружині:

"По всей вероятности не поеду ни в Рим, ни в Неаполь. Отчасти потому, что на поездку вылетит сотня, а отчасти и потому, что не знаю языка, а за неделю не научусь ему... Очень жалею, что не увижусь с Горьким..."^{2/}.

В 1919 р. О.Олесь у службових справах виїхав до Будапешту, де й залишився. Через деякий час їде до Відня, а з 1923 р. на-завжди переїздить до Чехословаччини.

Підіймаючи клопотання про переїзд сім'ї за кордон, Олесь не покидав наміру повернутись на батьківщину, про що він писав до дружини в квітні 1921 р. з Відня: "...Поживемо тут місяців 3-4, а потім разом поїдемо до Києва. Я і тепер поїхав би, але шкода тих книжок, що я видав... і послав до Канади, Бразилії..."^{3/}.

З матеріалів архіву відомо, що в 1921-1922 роках О.Олесь брав участь в організації допомоги голодуючим на Україні:

"...Я зараз працюю над організацією допомоги голодуючим на Україні, паралельно і в контакті з інтернаціональними організаціями. Вчора мене обрали в комітет..."^{4/}.

В іншому листі він пише про надання ним особисто грошової допомоги трудовій школі в Святошино.

1/ Архів М.Горького в Москві. КГ-П.55-5-3. Лист датовано 6. IV (ст.ст.). 1913 р.

2/ ДІБ АН УРСР, відділ рукописів, ХУ, 1474.

3/ Там же, ХУ, 1523

4/ Там же, ХУ, 1526

Перебуваючи в еміграції, О.Олесь не відмежувався від батьківщини і свого народу, а також не був ворожим до нього.

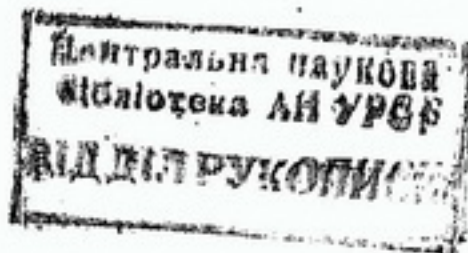
Матеріали рукописної спадщини О.Олеся свідчать про дружні стосунки поета з видатними письменниками революційно-демократичного напрямку, які не були висвітлені в літературі.

АРХІВ ФОРТЕЦІ СВЯТОЇ ЄЛИЗАВЕТИ

В 1876 р. елисаветградська міська дума на прохання Київського університету прийняла рішення про передачу йому в дар документальних матеріалів архіву Запорізької Січі, який зберігався в архіві думи. Надіслані у Київ справи виявилися не матеріалами Запорізької Січі, а архівом фортеці святої Єлизавети. Цей архів до 1927 р. зберігався в бібліотеці Київського університету, звідки в неопрацьованому вигляді був переданий до відділу рукописів ДІБ АН УРСР. Матеріалами цього архіву в університеті мало хто цікавився. До 1927 р. вони були не упорядковані і ними не користувалися^{1/}.

Архів фортеці святої Єлизавети, що тепер зберігається у відділі, — це тільки частина всіх матеріалів, які відклалися з часу заснування фортеці до 1821 р. В архіві є документи, де йде мова про те, що в початковий період існування фортеці діловодству не приділялося достатньої уваги. Так, в одній із записок говориться, що приміщення комендантської канцелярії настільки погане, що під час дощу в ньому неможливо перебувати. Що ж до приміщення, у якому зберігався архів канцелярії, то автор доповідної записки полковник Сакен пише: "...помещение сырое, во время дождей все документы лежат в воде и день ото дня приходят в негодность, а значительная часть совершенно погибла". Архів, який зберігся, згодом знаходився в архівосховищі елисаветградської міської думи. Факт передачі цих матеріалів Київському університету під виглядом іншого архіву дуже показовий з точки зору збереження та упо-

^{1/} Короткий огляд одержаних матеріалів зробив В. Ястребов в 1888 р.

рядкування матеріалів у дореволюційних архівах. Тривалий час вони були бездоглядні, що призводило до загибелі документальних матеріалів, які відтворюють нашу історію і є цінним надбанням народу. Байдуже, а то й безвідповідальне ставлення до зберігання матеріалів архіву у минулому було головною причиною того, що майже всі тодішні справи та окремі документи виявилися пошкодженими. В архіві є настільки зіпсовані документи, що їх зовсім не можна використовувати. Зараз значна кількість матеріалів цього архіву відібрана для реставрації.

У відділі зараз зберігається приблизно дві третини всіх можливих матеріалів архіву. Відсутність у ньому багатьох справ і окремих томів досить відчутна: в багатьох випадках розпочаті справи не мають закінчення, тому не можна прослідкувати хід рішення того чи іншого питання. Крім того, значна кількість справ і томів розрізнена, що порушило цілісність і послідовність формування справи або тома. Нестача деякої кількості матеріалів певною мірою може бути компенсована матеріалами, які зберігаються у державних архівах. Необхідні документи про діяльність фортеці св.Єлизавети дослідники можуть знайти в Центральному державному історичному архіві у Києві.

Матеріали архіву фортеці хронологічно відносяться до 1753-1784 рр., а з 1784 по 1821 рік, коли фортеця була вже заштатною, вони уже відбивають діяльність кінно-єгерського корпусу, що був розташований у Єлисаветграді. Оскільки корпус вирішував справи, які були розпочаті ще комендантською канцелярією фортеці, розподіл матеріалів на два самостійних фонди неможливий, тому що діловодство корпусу являло собою логічне продовження діловодства фортеці. Ось чому всі матеріали зберігаються як єдиний комплекс.

Матеріали архіву фортеці святої Єлизавети можна розподілити на дві частини: до і після 1784 року.

Документальні матеріали першої частини складаються з справ канцелярій (комендантської, гарнізонної), провінціальної та канцелярії Слободського козачого полку. Більша частина цих матеріалів має безпосереднє відношення до історії заселення півдня України. Ці матеріали також діляться на дві групи. До першої з них належать справи, які висвітлюють "порубіжні" стосунки між російськими колоністами, поляками і запорізькими козаками. Друга група матеріалів характеризує взаємини колоністів - новосербів і слобожан.

Великий інтерес викликають такі документи, як листування коменданта фортеці св.Єлизавети (О.І.Глебова з буджацьким сераскиром Девлет Гіреєм, шифровані листи російського резидента в Константинополі Обрезкова про дипломатичні труднощі, викликані будівництвом фортеці св.Єлизавети^{1/}, донесення різних осіб, у тому числі купців, які відвідували Крим, про настрої татар, про суперечки з приводу порушення кордонів поляками, агентурні відомості та ін.

Значна частина матеріалів архіву зв'язана з подіями народно-визвольної боротьби українського народу в ХУІІІ ст. на Правобережній Україні. Це - рапорти, донесення сотників про спостереження за діями гайдамаків, про напади гайдамаків на жителів новопоселених слобід, ордери коменданта фортеці сотникам про виділення людей в команди для розшуків і знищення гайдамаків та ін.^{2/}

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, ІХ, 132-214. Примітка: справи фортеці св.Єлизавети сформовані по хронологічному принципу. Тому крім зазначених матеріалів під цими номерами можуть бути документи і з інших питань.

2/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, ІХ, 315-338; ІХ, 238-243; 1213-1254.

Частина матеріалів висвітлює заселення цього краю, поземельні відносини не тільки що заселених територіях. Тут треба відмітити указ Київської губернської канцелярії про заселення Нової Сербії, про штати та утримання утворюваних полків^{1/}; листування з приводу заселення нових слобід вихідцями з-за кордону та про прийняття ними російського підданства^{2/}. В справах знаходимо вказівки на час та обставини заснування ряду поселень колишньої Новоросії (Домоткан, Орла - згодом Ольвіополь, Тишківки та Плетеного Ташлика).

Цікаві матеріали, зв'язані з військовим укріпленням фортеці: ордери, рапорти про посилення пильності, зміцнення артилерії, заготівлю провіанту на випадок раптового нападу ворога^{3/} та ін.

Значну кількість документів становлять укази провіантської комісії, розпорядження, які стосуються форчотної служби, ордера полкової слобідської канцелярії та коменданта фортеці св.Єлизавети про порядок торгівлі кіньми, рогатою худобою, про розквартирування команд, про збір прикордонного мита за провезення солі, риби, прогон худоби тощо^{4/}.

Ряд матеріалів показує відносини між рядовими козаками та козацькою старшиною, про утиски, які чинили сотники^{5/}. Зберігаються також відомості та рапорти про навчання школярів у фортеці^{6/}.

Значна кількість документів відтворює картину виборів депутатів у катерининську комісію для складання "Нового уложення" від різних верств населення^{7/}. Інші документи розповідають про діяль-

-
- 1/ ДІБ АН УРСР, відділ рукописів, IX, 1128-1145
2/ Там же, IX, 1904-1911
3/ Там же, IX, 1488-1498
4/ Там же, IX, 339-366, 2427-2430
5/ Там же, IX, 499-520
6/ Там же, IX, 2340-2344; 2814-2849
7/ Там же, IX, 2799-2813

ність урядової комісії, яка проводила опис запорізьких земель, про підготовку ліквідації Запорізької Січі та методи, якими користувалися чиновники для захоплення земель козаків.

Значно більшу за кількістю групу становлять документи другого періоду – після 1784 року. Це – царські укази, укази сенату, військової, медичної та інших колегій; провіантських комісій, які входили до складу другої української армії; провінціальних канцелярій. Всі ці укази стосуються дислокації військ, переміщення генералів та офіцерів, виплати грошей, видачі обмундирування полків, команд, розміщення військ. Ці матеріали або безпосередньо стосуються Єлисаветградського гарнізону, або прислані для відома.

Цікаві за змістом доповіді про стан фортеці та про її занепад. У цих документах згадуються події, коли у Єлисаветграді перебував штаб Г.О.Потьомкіна, і про великий обсяг відбудовних робіт, що були виконані в місті у зв'язку з цим.

Окрему групу становлять оригінали ордерів Потьомкіна, Румянцева-Задунайського, Суворова, Кутузова, Текелія, Язикова, ^ЕІлчанінова, ^{Г.В.}Багратіона, Прозоровського, Рєпніна, Волконського, Салтикова та інших воєначальників комендантам фортеці з приводу її укріплення, розгортання роботи по комплектуванню нових військових частин; щомісячні рапорти про бойовий склад полків, направлення в гарнізон фортеці солдат, непридатних до польової служби, видачу подорожніх цим солдатам на вільний проїзд до місця призначення; про діяльність та утримання Кржківського генерального (головного) госпіталю; про створення та розгортання роботи лабораторії при антеці госпіталю; про створення карантинних караулів проти розповсюдження чуми; реляції про перемоги російських військ над турками і т.д.

Цікаві за змістом промеморії та відношення комендантів Кре-

менчуцької та Петровської фортець про сприяння відрядженим командам для виконання різних завдань; про проведення слідства над окремими офіцерами і солдатами; про розшук солдатів-втікачів, про заготівлю провіанту, фуражу, амуніції та інших необхідних речей.

В архіві є численні списки офіцерів і солдатів різних батальйонів, інженерної та артилерійської команд фортеці, а також відомості на виплату грошей, видачу провіанту та фуражу; матеріали про придбання коней для нових військових частин; про збір мита на форпостах. Певний інтерес викликають рапорти командирів батальйонів та окремих команд, командирів рот і сотників поселень про всі події, що трапились у їхніх командах, про стан та утримання гауптвахти, варті, про видачу паспортів. Ці документи доповнюються матеріалами, які складаються з донесень, скарг, протестів військових і цивільних жителів на утиски, заподіяні їм кривди; про крадіжку коней та худоби, про пограбування магазинів і житлових приміщень, про бійки та убивства.

Значну кількість становлять матеріали офіційного та особистого листування коменданта фортеці і підлеглих йому осіб з багатьох питань діяльності фортеці та життя гарнізону, зокрема про ремонт будинку, в якому по дорозі в Константинополь зупинявся Кутузов і супроводжуючі його особи.

Закінчуючи характеристику матеріалів архіву, слід звернути увагу на таку їх особливість. Вони дають змогу прослідкувати всю історію фортеці – від покладення першого каменя до перетворення фортеці у велике воєнне укріплення. Матеріали знайомлять з великими капітальними та будівельними роботами, побутом, звичаями поселенців, політикою російського самодержавства на Півдні. Матері

али архіву яскраво змальовують занепад фортеці у зв'язку з просуванням російських військ на південь. Поступово фортеця набуває значення міста, де з'являються підприємства, розвивається внутрішній ринок. Так, на базі колишньої фортеці виникло місто Єлисаветград.

Коротко кажучи, всі матеріали за час з 1753 року до 1821 року - це матеріали з історії міста Кіровограда Української РСР.

АРХІВ АГАФАНГЕЛА ЮХИМОВИЧА КРИМСЬКОГО

Архів академіка Агафангела Юхимовича Кримського має велике історико-культурне та наукове значення.

Агафангел Юхимович був одним з найбільш відомих учених Радянського Союзу, який здобув світову славу як найвидатніший знавець мусульманського Сходу. Він знав усі європейські й більшість азійських мов.

А.Кримський – слов'янознавець і сходознавець, дійсний член Академії наук Української РСР, заслужений діяч науки, написав понад 1.000 наукових праць з російської й української філології та орієнталістики.

Народився А.Кримський у січні 1871 року в місті Володимир-Волинському, в бідній сім'ї народного вчителя. Середню освіту здобув у Київській колегії Павла Галагана, де на нього мав великий вплив відомий український філолог П.Житецький.

По закінченні колегії Агафангел Юхимович поступив до Лазаревського інституту східних мов, який закінчив у 1892 році, а в 1896 році закінчив історико-філологічний факультет Московського університету. Йому було запропоновано залишитися для підготовки до професури або в Лазаревському інституті, або в університеті. Майбутній академік обрав кафедру сходознавства Лазаревського інституту, від якого і був відряджений на два роки в Сирію і Туреччину.

Коли Агафангел Юхимович повернувся з-закордону, він одержав місце приват-доцента в Лазаревському інституті, а через два роки його було обрано професором на кафедрі арабської філології.

Протягом двадцяти років А.Кримський був професором арабської словесності та історії мусульманського Сходу в Лазаревському інституті. Він також керував Близькосхідним відділом енциклопедій Брокгауза і Єфрона та Граната.

Займаючись орієнталістикою, вчений не залишає занять і з російського та українського мовознавства і літератури. Правда, деякі з цих праць потребують критичного ставлення до них.

Для збирання діалектологічних відомостей на Україні А.Кримський, за дорученням Російської Академії наук, опрацював відповідну програму. Її мав скласти К.Михальчук, але через хворобу він її не закінчив. Значно доповнив і закінчив цю програму А.Кримський. У відділі зберігається лише частина рукопису цієї програми та друкований екземпляр.

Агафангел Юхимович виконував різні відповідальні доручення Російської Академії наук. Так, у 1917 році його було відряджено до Трапезунда в справі охорони пам'яток старовини. Про цю подорож є спогади у відділі під назвою: "Поездка в Платаны" (біля Трапезунда).

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції А.Кримський приїжджає на Україну і під час організації Академії наук Української РСР його одногolosно обирають неодмінним секретарем академії. Одночасно він займає посаду голови історико-філологічного відділу Інституту української наукової мови, Комісії історії української мови, Комісії словника живої мови, діалектологічної, Правописної та багатьох інших комісій.

Крім роботи за спеціальністю, Агафангел Юхимович виконував велику громадську роботу, як член ВУЦВК, депутат Київської міської Ради депутатів трудящих та ін.

Ще в 30-х роках А.Кримський подарував Державній публічній бібліотеці Академії наук Української РСР чудову колекцію друкованих книг з орієнталістики в кількості 30 тисяч одиниць, яку він збирав на протязі багатьох років. Але під час тимчасової німецько-фашистської окупації гітлерівці розграбували багато книг. Тепер у колекції нараховується близько 12 тисяч одиниць.

Агафангел Кухимович помер 25 січня 1942 року в Кустанайській області. Він залишив велику літературну та наукову рукописну спадщину - цінний архів, у якому, крім його рукописів, були автографи творів та листів багатьох українських письменників, а також багато рідкісних рукописів з сходознавства. Частина з них загинула під час німецько-фашистської окупації, а решта знаходилась у різних місцях (в Києві, Звенигородці, Черкаській області, Ленінграді).

Архів А.Кримського, що зберігається нині у відділі рукописів ДПБ АН УРСР, збирався окремими частинами на протязі 12 років.

У 1950 році відділ рукописів ДПБ АН УРСР одержав з бібліотеки Інституту мовознавства Академії наук УРСР кілька пакунків рукописів з архіву А.Кримського, які невідомо яким чином потрапили до інституту.

Це була лише незначна частка великого розпорошеного архіву не тільки в Києві (де жив і працював А.Кримський), але й за його межами. Ці рукописи послужили першоосновою для збирання літературної та наукової спадщини академіка.

Через рік, у 1951 році, з Звенигородки, де живе сім'я А.Кримського, була привезена ще частина архіву. Тоді ж всі рукописи фондоутворювача, які на той час зберігалися у відділі, були опрацьовані за участю сходознавця Т.Кезми.

У відділі є частина останньої великої незакінченої праці Агафангела Юхимовича – "История новой арабской литературы", яка охоплює період з ХУІІ по 80 роки ХІХ сторіччя. Цю роботу редагував відомий арабіст, академік І.Крачковський. Частина цієї роботи виявилася в Ленінграді, а друга частина, яку А.Кримський не встиг надіслати редактору, залишилась у Звенигородці. В 1951 році цей рукопис (як і інші) був переданий до відділу рукописів ДІБ АН УРСР.

Відзначимо, що ця робота не втратила своєї актуальності й тепер. Інститут сходознавства Академії наук СРСР зняв фотоконію з рукопису, що зберігається у відділі рукописів ДІБ АН УРСР, для повного видання цього твору.

В 1953 році в Інституті археології Академії наук УРСР було виявлено велику кількість різних рукописних матеріалів, серед яких були і рукописи з архіву А.Кримського з питань етнографії, літератури та сходознавства. Всі рукописи (36 пакунків), що належали А.Кримському, були передані до відділу.

В архіві А.Кримського нараховується 4.474 науково опрацьованих одиниць збереження, здебільшого з кінця ХІХ сторіччя до 1941 року. Є також невелика кількість копій стародавніх грамот та інших документів. Тут є чернетки рукописів, оригінали і копії, написані від руки та друковані на машинці.

Весь архів можна поділити на 5 розділів:

- 1) Російські та українські рукописи.
- 2) Східні рукописи (оригінали та переклади).
- 3) Особисте листування.
- 4) Матеріали до історії Академії наук Української РСР.
- 5) Різні рукописи (особисті документи, офіційне листування, господарські справи тощо).

До першого розділу (російські та українські рукописи) входять матеріали з російської та української мов, художньої літератури, фольклору, мемуарної літератури, історії України та інші.

Серед рукописів з новознавства можна назвати такі, як "Черты Киевского наречия XI века", "Материали до історії російської мови", "История русского языка", "Как развивался русский литературный язык от предпетровского времени до нашего", "Русско-украинский язык на Звенигородщине", "Проект правил транскрипций географических названий на украинском языке", "Материали для хрестоматии по истории украинского языка", стаття "До 3-го видання хрестоматії з української літературної мови", чернетка опублікованої в 1907 році в Москві роботи "Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья", 5-й розділ статті "Филология и погодинская гипотеза. Дает ли филология малейшие основания поддерживать гипотезу г.Погодина и г.Соболевского о галицко-волынском происхождении всех малоруссов?", "Древнерусский говор" та інші.

З питань української літератури в архіві є: "Заметки по истории украинской литературы", статті про життя й літературну діяльність Г.Кониського, Т.Шевченка, І.Франка, С.Терещенко, П.Житецького, Д.Багалія та численні рукописи С.Руданського і матеріали про нього.

Серед рукописів є матеріали прилюдних виступів і доповідей А.Кримського. Це конспект лекції, що була прочитана в Москві в 1891 році - "Культурное развитие и национальное движение в Галиции", стенограми вступного слова на сесії Інституту літератури Академії наук Української РСР у зв'язку з 100-річчям з дня виходу в світ "Гайдамаків" Т.Шевченка, стенограма доповіді на сесії

Академії наук УРСР у 1941 році з приводу 70-річчя з дня народження Лесі Українки.

Крім мовознавчих та літературознавчих матеріалів, в архіві є рукописи і з інших питань, наприклад: "Письма из Сирии", "Спомини про подорож через Мраморне море на пароплаві "Одеса", "Исторические события 1919-1920 гг.", копія статті під назвою: "Румянцевский музей в Москве", яку А.Кримський написав за проханням І.Франка для журналу "Життя й слово". В цій статті докладно розповідається про створення музею, про придбання рукописів та стародрукованих книг, додано також огляд колекцій і фондів слов'янської літератури, що зберігалися на той час у музеї.

Поряд з рукописами фондоутворювача в архіві зберігаються праці інших авторів. До них можна віднести дослідницькі статті В.Лукича про життя й діяльність С.Руданського. Значне місце в архіві займають праці М.Левченка - такі, як рецензія на книгу Ф.Савченка - "Перший збірник українських пісень Максимовича 1827-1927 рр."; статті: "Андроник Іонікієвич Степович (до 50-річчя наукової діяльності)", "Новий причинок до історії декабристів (новознайдений спомин про кару над декабристами)", "Багатир Ілля Муромець в старій українській казці", "Як утворилась легенда про нове чудо в Лаврі", "Про працю А.Кримського над фольклором Звенигородщини"; біографії професора С.Маслова, етнографа А.Димінського; рукопис В.Маслова під назвою: "Микола Андрійович Маркевич (з культурного життя України 20-50-х рр. XIX сторіччя)", "Щоденник світської жінки 1890-1894 рр."; збірник, у якому є матеріали для якогось історико-літературного твору про Україну, де описуються події ХVI-ХVII сторіч та згадуються Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький та інші.

В архіві є статті та рецензії: М.Могилянського на видання

творів Г.Квітки-Основ'яненка в 1929–1930 рр. під редакцією І.Айзенштока, П.Руліна "З приводу рецензії М.Марковського на книгу П.Руліна – "Рання українська драма", В.Перетца – "Отзвв о научных трудах Павла Игнатъевича Житецкого", В.Резанова – "Про казки та оповідання з Поділля", Доманицького – "Словник української мови", С.Обнорського – "Происхождение русского, белорусского и украинского языков и народов", тези доповіді Л.Булаховського "Розвідки в області граматичної аналогії й споріднених явищ" та багато інших.

Другий розділ (Східні рукописи) включає праці А.Кримського з історії, побуту, мови та літератури народів Закавказзя, Криму та інших народів нашої країни, а також народів Близького Сходу. Серед таких праць є: "Історія Закавказзя", "Азербайджанская литература", "История Грузии", "История армян", "Поэт и философ XII века Низами", "Ханство крымских эснафтов (цехов)", "Татарский литературный язык", "Башкирский язык и литература", "Туркмения", "Туркменская литература", "Тюрские языки", "Тюрские литературы" та ін.

З рукописів, у яких описаний Близький Схід, можна назвати праці про Єгипет, Аравію, Бейрут, підручник під назвою "Ассирия и Вавилония", рукописи: "История древнего Востока", "Історія арабів", "Арабская историография", "Загальний погляд на історію арабів".

Значний інтерес мають праці А.Кримського з арабського мовознавства та літературознавства. Це такі рукописи, як "Материалы для изучения языка, литературы и быта Сирии", "История филологии у арабов", "Арабская литература", "Арабське письменство", "Веселые рассказы под названием "Книга жемчуга или книга красот", оповідання арабського письменника X сторіччя Ат-Табарія, "Арабські оповідання", "Прислів'я, записані в Бейруті в 1897 році", які складають

Із зошитів, "Арабские сказки и анекдоты", "Арабские анекдоты и поговорки", "Медицина и природоведение у арабов как материал для истории арабской литературы".

Чималий інтерес становлять біографії стародавніх арабських та інших письменників – прозаїків і поетів, написаних А.Кримським під такими назвами: "Шанфара" ("губастий мулат") – характерний доисламський поет-разбойник аравийської пустини ок.560–610 гг.", "Арабские писатели VIII–IX веков"; "Биография арабского поэта Халили мбн-Ахмад аль-Фарахиди около 719–791 гг.", "Арабский писатель кон.X–нач.XI века Аль-Бусыри Шерефедин", "Арабский поэт Джахиз", "Двое египетских поэтов-корифеев^{х/} XIX–XX веков (при третьем Халиле-Мутране (Ахмед Шовкый (1868–1932) и Хафиз-Ибрахим (1872–1932)", "Томсен (Thomsen) Вильгельм (1842–1927) – выдающийся гениально-проницательный лингвист".

Наукове значення мають такі рукописи, як "История Ирана", "Иранская историография XVII–XVIII веков", "География Ирана", "Учебник персидского языка", "Учебник Персии и ее литературы", "Турции", "Турецкие историки", "История турецкой литературы", "Эфиопская литература", "Египет", "История хазар", стаття про Чингіс-Хана, "Шираз (описание города в письмах)" "Халифат", збірник "Тысяча и одна ночь". Збірник "Сорск визирей", який складається з 112 казок, надрукований в книзі "Історія Туреччини", виданої українською мовою.

В архіві зберігаються статті для енциклопедичного словника на слова "якут" і "янычары" та "Аравия и арабы" для вірменської радянської енциклопедії.

Значне місце в архіві посідають і рецензії на видання східної літератури. З них можна відзначити рецензії Є.Кагарова на книгу

х/ В рукопису так.

А.Кримського "Хафиз та його пісні", І.В.Мякотіна на книгу "Історія Туреччини" та ін.

Крім зазначених вище рукописів, у цьому розділі, як і в попередньому, є оригінальні твори, а також переклади інших авторів. Це твори східних письменників, перекладені на російську мову Т.Кезма арабські казки: "Ученый медведь", "Тигр и шакал", "Чудо в Кафтині" оповідання та статті: Сальми Саєга "Вавилон в Сириі", "По поводу упоминания об арабском языке в честь женского общества", "Наша экономическая жизнь" та ін.

З арабської на українську мову Т.Кезма переклав іракську повість Махмуд-Ахмад Жаляль Халеда.

Серед східних прозаїчних творів є переклади віршів та уривки з "Хамаса" і антології давньоарабської поезії VI-VIII сторіч, де вміщені твори 750 арабських поетів. "Хамас" означає доблесть. Це велика намятка класичної арабської мови. В ній також відображено побут і звичаї арабів.

В архіві також є опис рукопису Марзукія "Толкование на хамасу XIII века". Це єдиний в нашій країні рукопис Маркузія, який А.Кримський придбав у мули Абдули Джалілова і подарував бібліотеці Лазаревського інституту.

Цікаві такі рукописи, як "Послание Хайя сына Якзана о тайнах восточной мудрости философу Абу-Бакру сыну Туфаиля" в перекладі М.Никанорова, уривки з "Дивана" (збірник віршів) арабського поета XII віку Омара Ібн-аль-Фаріда - переклад І.Семенського та Б.Зверев "Бкд (книга второго жемчуга)" - про веселі оповідання та дотепи в перекладі А.Соколова, "Шанфари Арабская кассида" - переклад Я.Драгоманова з правкою А.Кримського; "Турецькі вірші" переклав Падюка тіс; зошит перекладів з "Повести о птицах" Авіцени та Аль-Газалі;

статті А. Лоевського "Биография арабского философа Ависини"; Косоротова "Арабская литература", Аль Укд аль Фаріда оповідання "О глупцах из знати" в перекладі Купервасера; поема Аша Маймуна сина Жанданія, яку переклав С. Спасоевич; бесіди Аль Харірія (1054-1122) в перекладі В. Рафальського; вірші Хейми.

В цьому розділі є також статті та капітальні твори не виявлених авторів, наприклад, "Заметки из истории Индии", поема "Царь Джебан", арабські вірші, гумористичні оповідання, афоризми, анекдоти та ін.

Третій розділ (особисте листування) нараховує 2715 листів. Це становить більшу половину рукописів архіву. Серед епістолярної спадщини є листування з науковими установами, товариствами, редакціями, вченими, письменниками та іншими особами. Крім листування самого А. Кримського, в архіві є листи його батька, брата, сестри та інших членів сім'ї.

В його архіві були листи майже з усього Радянського Союзу та з-за кордону. Під час німецької окупації разом з іншими рукописами загинуло багато листів. І все ж навіть серед тих, що збереглися, зустрічаються листи з Москви, Ленінграда, Харкова, Звенигородки, Лисянки, Парижа, Праги, Бейрута, Будапешта, Трапезунда, Лейпціга та ін. Тут є листи академіків: математика Д. Граве, економіст-статистика М. Птухи, неодмінного секретаря Академії наук СРСР сходознавця С. Ольденбурга про наукову роботу Всесоюзної та Української Академії наук, листи відомих сходознавців І. Крачковського, В. Бартольда, Т. Кезми, арабіста Атая, який перший переклав на арабську мову "Комуністичний маніфест" та "Інтернаціонал". Є листи з приводу видання та пересилки книжок, прохання розшифрувати давні написи.

У зв'язку з відсутністю учбових посібників, студенти просять надіслати їм підручник, написаний А. Кримським.

Член-кореспондент Академії наук Української РСР Є.Кирилюк в своєму листі просить пояснити слово "дангелак", яке зустрічається у М.Коцюбинського в творі "На камені" "...Я шукав це слово в різних словниках і енциклопедіях, але не знайшов..." - пише Є.Кирилюк - "...прошу пробачити, що турбую з такою дрібницею, але іншого способу з'ясувати це питання я зараз не бачу...". На листі Є.Кирилюка є пояснення цього слова^{1/}.

Перший президент Академії наук Української РСР В.Вернадський у своїх листах пише про подання допомоги Полтавському музею. В листі з Парижа академік М.Крилов пише про лекції, які він читав під час перебування в закордонному відрядженні у Франції та Італії.

В архіві є лист Павла Губенка (Остапа Вишні), датований 1922 роком, коли він працював у Харкові в редакції газети "Вісті ВУЦВР". У цьому листі сповіщається про пересилку закордонних комуністичних газет.

В.Гнатюк у своїх листах пише про друкування віршів А.Кримського і біографії І.Франка.

Великий інтерес являють собою копії листів І.Франка до А.Кримського, надрукованих на машинці та підготовлених до друку з передмовою і коментарями А.Кримського.

Технік військової флотилії І.Беліков у 1941 році знайшов у трамваї загублений А.Кримським рукопис^{2/} і повернув його авторові. А.Кримський подякував Белікову через газету. Беліков був цим дуже зворушений і написав А.Кримському листа, в якому пише: "Этот случай будет для меня памятным. В будущем, когда выйдет из печати ценный труд, рукопись которого я нашел в трамвае, постараюсь обязательно приобрести один экземпляр в качестве настольной книги моей

1/ ДІБ АН УРСР, Відділ рукописів, 1, 23083.

2/ Це був рукопис "История арабской литературы", про який ми вже згадували вище.

семби..."^{1/}. Але мрії Белікова не здійснилися. Так і не побачив А.Кримський свою роботу надрукованою.

До четвертого розділу (матеріали до історії Академії наук Української РСР) включені такі рукописи: а) "Історія Академії наук Української РСР з 1918 по 1930 рр." з правкою А.Кримського, протоколи і виписки з протоколів засідань Ради Академії наук за 10 років (з 1918 по 1928 рік); б) проекти статуту та статут Академії наук Української РСР з правкою А.Кримського; в) Положення про вчені ступені наукових працівників; г) проекти штатів; д) матеріали до обрання нових академіків та членів-кореспондентів; е) особистий склад наукових працівників Академії наук УРСР; ж) плани та звіти про роботу кафедр, окремих комісій та інститутів; з) заяви наукових працівників; і) протоколи засідань і матеріали лексиграфічної секції та к) матеріали до історії організації бібліотеки Академії наук Української РСР.

П'ятий розділ (різні рукописи) включає решту документів та рукописів: посвідчення, мандати, довідки, членські квитки, повідомлення, запрошення на вечори, концерти, збори; візитні картки, господарські документи, рахунки, ощадні книжки, судові справи; офіційне листування, автобіографії, вирізки з газет, фотокопії та ін.

В записних книжках і блокнотах є нотатки про розподіл книг, переклади віршів на українську мову, грошові розрахунки, адреси та інші записки, збірник рецептів, як робити настойки, горілку, вино, як чистити сукно, спосіб виготовлення лаку, мила, засоби проти комах, списки книжок та рукописів.

Тут є витяг з протоколу засідання організаційного бюро Укра-

1/ ДПБ АН УРСР, I, 22758

Інської наукової асоціації сходознавства про запрошення академіка А.Кримського до складу бюро асоціації, офіційні листи різних видавництв і книгарень про видання його творів.

Азербайджанський археологічний комітет звертається до А.Кримського з проханням написати статтю про Шейх-Нізамі.

Всесоюзний Центральний комітет Новотюркського алфавіту в листі запрошує А.Кримського взяти участь в роботі комітету, як співробітника журналу "Новый тюркский алфавит" та сповіщає про головні завдання журналу.

Серед фотознімків можна знайти фото міста Дамаска, з'їзду арабістів, фотокопії з документів воеводи Блошишевського 1371 року, Альгердовича Брянського 1388 року, старшини Тарновського 1390 року, Дмитра Любартовича 1411-1430 рр., князя Свидригайла 1429-1461 року, князя Федька Несвідського 1434 р., постанову галицького старости Михайла Буцацького 1435 року та ін.

Нещодавно відділ рукописів ДПБ АН УРСР придбав ще частину архіву А.Кримського у його спадкоємців, де є рукописи-автографи та машинописні копії його творів і фольклорних записів, а також оригінальні твори та переклади з арабської на російську мову.

Значне місце в цій частині архіву займають фольклорні записи в селах колишнього Звенигородського повіту та велика кількість листів брата і сестри А.Кримського - Юхима та Марії Кримських.

Велику цінність являють собою листи Лесі Українки, І.Крачковського, М.Павлика, Т.Кезми та ін.

Найближчим часом ці рукописи будуть опрацьовані і доповнять цінний архів академіка А.Кримського.

АРХІВ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ ТА СТАРО-
ЖИТНОСТЕЙ

Архів Одеського товариства історії та старожитностей складається з 3.590 одиниць збереження, описаних і заінвентаризованих, та частини східних, ще неописаних рукописів.

Хронологічно архів охоплює XIII (1254 р.) – 30-ті рр. XX ст. Як і де потрапив цей архів до бібліотеки, невідомо, бо немає ніяких документів про його придбання. Можна припустити, що його було завезено до Києва під час Великої Вітчизняної війни або зразу після її закінчення. Це лише частина архіву Одеського товариства історії та старожитностей. Важко сказати, яка саме частина, бо немає повного опису всіх рукописів, що належали товариству. В 1940 р. в XXVIII томі "Записок Одесского общества истории и древностей" А.В.Ристенко надрукував I випуск опису рукописів, куди увійшли рукописи церковнослов'янські і російські, документи та листи. Багатьох рукописів, вказаних у цьому описі, зараз немає. Деякі рукописи, що зберігаються у нашому відділі, опубліковані в "Записках..." повністю або частково.

Одеське товариство історії та старожитностей – наукове товариство, що мало на меті всебічне вивчення історії Південної Росії. Засновано його в березні 1839 р. Заснування товариства тісно пов'язане із загальним розвитком історичної науки, із зростаючим інтересом до минулого Півдня нашої країни. При заснуванні товариства багато російських і зарубіжних вчених обіняли сприяти йому (наприклад, Шафарик, один з видатних діячів чеського і словацького національного руху, філолог і історик). З 24 жовтня 1839 р. почалась

наукова діяльність товариства. Воно створювалось, як було записано в статуті, для поширення історичних і археологічних відомостей про Новоросійський край та Бессарабію. З цією метою товариство повинно було збирати, описувати та зберігати всі старожитності південної Росії, критично досліджувати описи стародавніх письменників про цей край, готувати матеріали для майбутньої історії краю, для чого збирати вірні відомості про його сучасний стан, його географію та статистику.

Результати досліджень товариство друкувало в "Записках Одеського общества истории и древностей". Перший том їх вийшов 1884 р. а останній — 1919 р. Виходили "Записки..." не кожного року (війна 1853—1856 рр. та інші причини). Всього вийшло 33 томи, в яких були надруковані статті з історії, археології, етнографії, нумізматики, географії і статистики краю, річні звіти і протоколи засідань. Це видання в свій час відіграло велику роль і в наш час не втратило свого наукового значення. Видання "Записок..." сприяло нагромадженню матеріалу, розвитку наукової думки і поширенню історичних знань. Товариство видавало також окремі праці своїх членів.

У 1843 р. при товаристві було створено музей, до якого 1858 було приєднано Одеський міський музей старожитностей, заснований 1825 р. Крім археологічних пам'яток, у музеї зберігались стародавні рукописи, історичні документи, багато карт, планів фортець, портретів та ін. Там були сербські, молдавські, російські грамоти, ханські ярлики, турецькі фірмани, давні грецькі рукописи, папіруси з жрецькими письменами, автографи О.В.Суворова та Г.Сковороди.

Товариство відало музеєм у Феодосії, архітектурними пам'ятками Судака та Аккермана (Білгород-Дністровський), Мелек-Чесменський курганом у Керчі. Воно мало право провадити розкопки по всій пів-

денній Росії, звичайно, з дозволу місцевих властей і власників приватних ділянок землі. Товариство вело археологічні розкопки на т.зв. Зміїному острові, в Херсонесі та інших місцях Чорноморського узбережжя. Для дослідження курганів, давніх написів і місцевих архівів товариство відряджало своїх членів. Були розглянуті архіви елисаветградський, військового відомства, елисаветградської думи, решетилівський та інші. З деяких документів були зняті копії. Скопійовано багато написів, досліджено багато монет, знято плани, зарисовані приміщення, які згодом були знищені. На запити окремих осіб і установ товариство давало потрібні відомості з історії, географії краю та ін.

Велика заслуга в справі вивчення Новоросійського краю належить ученим, археологам, аматорам – М.І.Пирогову, О.М.Бертъє-Деларду, А.О.Скальковському, І.О.Стемпковському, М.Н.Мурзакевичу, М.І.Надеждину, В.Н.Юргевичу, Е.Р.Штерну та ін. Як відомо, з вересня 1856 по липень 1858 р. М.І.Пирогов був попечителем Одеської учбової округи та віце-президентом Одеського товариства історії та старожитностей. Це мало велике значення для діяльності товариства.

На цей час діяльність товариства почала занепадати – Кримська війна, смерть віце-президента Негрі. М.І.Пирогов вніс нове, свіже в діяльність товариства. Він надавав великого значення вивченню місцевої історії та археології. М.І.Пирогов закликав учителів взяти участь у роботі по вивченню Півдня Росії, розширив склад товариства. Це при ньому об'єднується міський музей старожитностей з музеєм товариства, що створювало кращі передумови для вивчення Новоросійського краю. За свою прогресивну діяльність М.І.Пирогов зазнавав переслідувань. Новий генерал-губернатор

Строганов усуває його від керівництва товариством і з посади по-
нечителя. Діяльність Пирогова мала велике значення для товариства.
Його програма широкого вивчення краю лягла в основу дальшої діяль-
ності товариства, яке в II половині XIX ст. стало важливим осеред-
ком вивчення вітчизняної історії. Музей товариства було двічі по-
грабовано (1876 та 1878 рр.). Монети та інші матеріали були пове-
нуті лише частково.

Там, де було Одеське товариство історії та старожитностей, і
пер знаходиться Одеський державний археологічний музей.

Матеріали Одеського товариства, що зберігаються у відділі р
кописів ДІБ АН УРСР, можна поділити на декілька груп.

Основну групу становлять матеріали з історії Новоросійського
краю в цілому, а також окремих губерній, областей і міст. Це мате-
ріали, зв'язані з заселенням, управлінням, військовими укріпленн-
ми, економічним розвитком Новоросійського краю. До цієї групи
відноситься збірник архіву фортеці св.Дмитрія Ростовського^{1/}. Цей
архів складається з справ гарнізонної канцелярії цієї фортеці і
канцелярій фортець Азовської, Таганрозької, Траншамент, св.Анни
та ін. Найдавніші справи відносяться до 1700 р. і належать Азов-
ській та Таганрозькій фортецям, якими володіла Росія до 1711 р.,
але внаслідок Прутського миру віддала їх Туреччині. В 1712 р. за-
снована фортеця Траншамент замість Азова на лівому березі Дону.
Траншамент знаходився на нездоровому, невігідному місці, тому йо-
го 1730 р. було перенесено вище Черкаська і було названо Новий
Траншамент, а в 1731 р. - фортецею св.Анни. Остання існувала до
1751 р., коли її було замінено фортецею св.Дмитрія Ростовського.
Цей збірник містить матеріали про переселення до Азова посадських

^{1/} ДІБ АН УРСР, відділ рукописів, У, 104-220.

людей з Казані та інших міст 1704 р., списки жителів Азова, про поселення албанців 1776 р., вірменів, листування в справі про переселення татар Едісанської та Буджакської орд за Дон 1771 р.; розпорядження генерал-поручика О.В.Суворова в справах кочових татарських орд 1783-1784 рр. (3 документи). Тут є документи про поклади кам'яного вугілля, руди поблизу Дону, розпорядження надсилати їх для проби в берг-колегію; донесення російських резидентів при кримському хані 1764 р.; справи про розмежування Бахмутської провінції, статистичні відомості про населення в 3-х таганрозьких поселеннях за 1775 р.; про врожай і різні інші господарські відомості; накази про зміцнення фортець, їх постачання; справи про набір рекрутів і донесення отаманів і донських козаків про переговори з турками і татарами 1728 р.

В ділових паперах з приводу російсько-турецьких відносин на півдні, в збірнику різних документів, що стосуються Південної Росії^{1/}, в журналі секретних паперів Потьомкіна^{2/} та ін. є укази військової колегії про готовність військ на випадок нападу; доповіді Катерині про фортеці Української, Дніпровської, Дністровської лінії^{3/}, генеральний рапорт сенату про Одеський порт, фортеці і про будови в місті. Є матеріали з історії слов'ян на Балканах, про їх боротьбу з турками, переселення в Росію, доповіді генерал-аншефа Паніна 1764 р. про Нову Сербію, про розмежування земель між донськими та запорізькими козаками, відомості про землі, роздані Потьомкіним і Зубовим у Таврійській області, розпорядження про земельний наділ нижчих чинів і поселян у Новоросійській губер-

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, У, 221-448

2/ Там же, У, 808

3/ В Новоросії було 3 лінії - 1 - Стара, або Українська, заведена 1731 р., 2 - Нова, або Дніпровська 1770-1771 рр. і 3 - Дністровська. Для будівництва кріпостей Дністровської лінії була заснована експедиція будівництв південних кріпостей, начальником якої був до 1794 р. О.В.Суворов.

нії 1780 р.; записка про наміри Потьомкіна відносно Чорноморського флоту та про будівні роботи в м.Миколаєві, про катеринославські фабрики і т.ін.

Цікаве для історії Новоросійського краю листування, яке вели катеринославський губернатор Синельников, таврійський губернатор Каховський та інші впливові особи з правителем похідної канцелярії Потьомкіна Поповим^{1/}.

Знаючи про великий вплив Попова на Потьомкіна, багато хто намагався добитися його підтримки. Катеринославський губернатор Синельников і таврійський губернатор Каховський пишуть Попову майже щоденно листи, які являють собою ґрунтовні рапорти про все, що відбувалось в їх губерніях, і детально розвивають плани бажаних реформ. Ці листи заміняли рапорти Потьомкіну. Вони повідомляли про численні переселення селян цілими поселеннями від своїх поміщиків; про розправу над селянами; про господарські питання; про розробку корисних копалин, про будівництво, фабрики; про поселення чорноморських козаків і т.ін. Після смерті Попова багато матеріалів лишилось у його маєтку Решетилівці, Полтавської області. Спадкоємці дозволили членам Одеського товариства історії та старожитностей познайомитися з ними і зробити виписки. Цих виписок багато. Є листи П.О.Румянцева, М.І.Паніна, Ф.Ф.Ушакова, Чернишова Долгорукову-Кримському, Потьомкіну та інші листи. Є виписки з поденної записки воєнних дій 1770 р., про взяття Суворовим Туртукая, про битву з турками на Дунаї, про переговори, про дії лазутчиків, про перемогу при Фокшанах та ін.

Цікаві також листи адмірала Дерибаса^{2/} та збірники Гавриїла-архієпископа катеринославського, херсонського і таврійського, які

1/ ДЛБ АН УРСР, відділ рукописів, У, 1621-1753
2/ Там же, У, 1754-1776.

містять укази російських імператорів і сената новоросійським генерал-губернаторам, відомості з історії міст, сіл і церков, описи монастирів; укази Синода, катеринославської консисторії, справи по церковному управлінню^{1/}.

З окремих документів, що характеризують стан Новоросії, треба відмітити рукописи: "Описание городов и уездов бывшего Екатеринославского наместничества"^{2/} кінця ХУІІІ ст.^{3/}, "Камеральное описание Крыма" 1798 р. з відомостями 1802 р.^{4/}, де дано опис міст з повітми і дачами, є в них відомості про власників та ін.; записка гірничого інженера Смирнова про стан кам'яновугільної промисловості Новоросійського краю в 1846 р.^{5/} та ін.

В окрему групу можна виділити матеріали з історії Бессарабії, основної частини Молдавської РСР, області між Прутом та Дністром, південні райони якої складають частину УРСР. Приєднана Бессарабія до Росії 1812 р. за Бухарестським мирним договором між Росією і Туреччиною. Бессарабія увійшла до складу Росії, утворивши Бессарабську губернію. В результаті турецького панування на початку ХІХ ст. Бессарабія була розорена і спустошена. Приєднання до Росії створювало сприятливі умови для її економічного і культурного розвитку. Господарство Бессарабії стало органічною частиною економіки Росії.

Рукописи, що знаходяться в розглядуваному нами архіві, належать до перших десятиріч після приєднання Бессарабії до Росії. Це - статистика Бессарабії, складена надворним радником Свин'їним 1817 р. за дорученням військового губернатора Бахметьєва^{6/}, "Ста-

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, У, 1777-1989.

2/ Катеринославське намісництво утворено 1784 р. з Новоросійської та Азовської губерній.

3/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, У, 704.

4/ Там же, У, 712

5/ Там же, У, 850

6/ Там же, У, 657

статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака" складено з зібраних відомостей чиновниками, які знімали на план той край^{1/}. До цього рукопису повинна бути додана карта, знята 1817-1819 рр., але в рукопису тепер її немає. В цій групі треба відмітити і статистичний опис Бессарабії П.Батъянова^{2/}, який виконано на протязі 1828-1831 рр.

Інтерес становить "Описание населенных пунктов Бессарабской губернии"^{3/}. Різні автори описують окремі села і містечка Бессарабії, їх історію, склад населення, його заняття сільським господарством, релігію, побут, обряди і таке інше. Ці статті є відповіддю на своєрідну анкету, в якій поставлені питання: 1) назва села, місцезнаходження, число жителів і т.д.; 2) кліматичні умови місцевості; 3) походження жителів, їх релігія, мораль; 4) господарство, торгівля; 5) побут, повір'я, пісні, музика; 6) які пам'ятки старовини зустрічаються. Авторами цих статей були вчителі народних шкіл. Складались вони 1884 р. В архіві багато молдавських грамот ХУ-ХУІІ ст.ст. Грамоти вказують на час заселення різних частин Бессарабії, її економічний розвиток та ін. Є статuti молдавських князівств 1831 р.^{4/}, хронограф ХУІІІ ст. молдавський^{5/}, переклади на російську мову словено-болгарських грамот деяких монастирів у Бессарабії та інші матеріали.

В архіві є декілька документів, що стосуються Малоросії ХУІІІ-ХІХ ст. (наприклад, "Обозрение Малороссии в лето 1812 г.").

Треба відзначити кілька рукописів з історії окремих міст. Наприклад, Білгородська лицезева книга 1626 р. в копії ХІХ ст.^{6/}

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, У, 668
2/ Там же, У, 669
3/ Там же, У, 672-703
4/ Там же, У, 895-903
5/ Там же, У, 906-907
6/ Там же, У, 720

детально характеризує тодішній стан Білгорода, його місцезнаходження, міські укріплення, будови і дає відомості про жителів і їх заняття. "Записка, изъясняющая согласно требованию начальства о состоянии и положении города Смоленска" 1810 р. повідомляє про міські будови, населення, промисловість і торгівлю. "Ольвийский сборник П.А.Кенпена"^{1/} містить матеріали про поїздку до Чорного моря, опис Ольвії, листування його з митрополитом Євгенієм (тоді єпископом псковський). Є опис замка Кінбурн з пропозиціями про його укріплення 1774 р.

В музеї Одеського товариства була зібрана велика колекція карт, планів, креслень міст, фортець, морів. Тепер в архіві зберігається план м.Євпаторії і старих будов у ній - в 1886 р.; план міста і фортеці Азова, взятого російськими військами 1736 р.; показник до плану м.Кафи (тепер м.Феодосія) (копія з архіву генерального штабу, знята 1856 р.).

У невелику групу можна виділити матеріали, що стосуються російсько-турецьких воєн. Це кілька статей Адріанопольського мирного трактату, укладеного між Росією і Туреччиною в 1713 р. (переклад з турецької мови); топографічний опис земель, що відходили до Росії від Оттоманської порти 1774 р.; збірник матеріалів, що відносяться до історії другої російсько-турецької війни (1787-1791 рр.); історико-хронологічний огляд воєнних дій у період 2 російсько-турецької війни французькою мовою, цензурний примірник; відомості про війну Росії з Оттоманською портою 1806-1812 рр., зібрані генерал-майором Пудиним 1823 р. в Одесі; короткі записки про воєнні дії Росії проти персів 1722-1735 рр., складені 1827р.; збірник матеріалів XVIII ст. з історії російського флоту - Чорноморського, Севастопольського, Катеринославського, що має назви ко-

^{1/} ДНБ АН УРСР, відділ рукописів, У, 715

раблів із зазначенням їх озброєння, а також кораблів, що будувалися на різних верфях, переклади турецьких морських сигналів на російську мову; проект побудови двох кріпостей для захисту гирла Дніпра французькою мовою та ін.

Окрему групу становлять укази, грамоти російських царів, губернських канцелярій про пожалування чинів, земель, підтвердження дворянського походження; привілеї польських королів на землі, дворянську гідність на польській і латинській мовах.

В архіві є ряд дарчих записів, купчі на будинки, землі; судові справи, духовниці, господарські записи.

З окремих рукописів в архіві цікавий статейний список походів в Азов боярина і воеводи Олексія Семеновича Шеїна в 1697 р.^{1/}. Ці поденні замітки мають значення для місцевої історії. Видно, якими дорогами йшли війська до завойованого Азова, заселення його, будова невеликих укріплень. Список вміщує відомості про служилих "старьх дворян", що брали участь у цьому поході і поселилися в завойованому краї. Є замітка про невелику воєнну сутичку московського ополчення з підазовськими кочівниками, про метеорологічні явища – сніг в травні, згубні повені та інші табірні подробиці.

В архіві товариства є альбом малюнків Василя Григоровича (Барського) – відомого мандрівника XVIII ст., родом з Києва^{2/}. В різних місцях закордонного мандрування його називали Барський, Плак Альбов). Почав мандрівку 20 липня 1723 р., закінчив 2 вересня 1747 р. Був в Угорщині, Австрії, Італії, на острові Корфу, в Єрусалимі, Єгипті, Сирії, Туреччині, Болгарії, Валахії, Молдавії, Польщі. Дорожні записки Барського переписувались багатьма. Малюнки були у різних осіб – в архімандрита Феоктиста Мочульського,

1/ О.С.Шеїн – командуючий російською армією. Список написаний автором у дні подій. ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, У, 832.

2/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, У, 1062.

архієпископа псковського Симона Тодорського і в Потьомкіна. 1841 року архієпископ херсонський і таврійський передав оригінали малюнків Барського Одеському товариству історії та старожитностей. Вважається, що це ті, які були у Симона в Пскові. Малюнків 50. Зроблено на місцях, пером у 1744—1745 рр. Це зарисовки монастирів на Афоні і в різних містах Греції.

В матеріалах Одеського товариства знаходиться оригінал догвірної грамоти 1254 р. сербського короля Стефана Уроша з Дубровником (місто в Югославії на побережжі Адриатичного моря)^{1/}. Грамоту написано на пергаменті. За змістом це привілеї про неутиснення торгівців, про безперешкодну торгівлю і плату мит, володіння виноградниками і т.ін.

Становить інтерес практична арифметика ХУІІІ ст.^{2/}, рукопис про будову кишенькового астрономічного годинника з курантами, креслення і пояснення до них 1796 р.^{3/}, синопсис ХУІІІ ст.^{4/}, копія персидського рукопису поета Нізамі "Хосров і Шірін". У рукопису багато кольорових малюнків, технічно добре виконані і цікаві за змістом.

Великий інтерес являють собою рукописи літературного характеру. Серед них увагу привертає пісенник часів Єлизавети (ХУІІІ ст.). Тут є чимало пісень українського походження. Сторінки з деякими українськими піснями вирвані. Список драми М.Л.Кропивницького "Глум і помста" (з музею степової України в м.Одесі); переклад з польської мови трагедії Ю.Словацького "Мазепа".

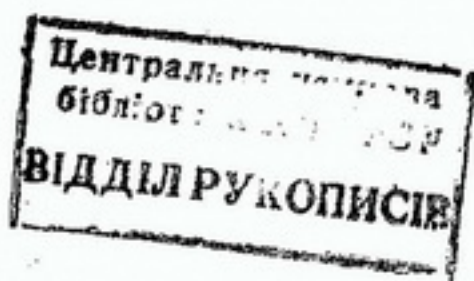
Невелику групу становлять журнали подорожей, мемуари. Це що-

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, У, 940

2/ Там же, У, 773

3/ Там же, У, 776

4/ Там же, У, 765

денники місії, посланої в Бухару, з дня її від'їзду з Оренбурга 10 жовтня 1820–1821 рр. в 2-х книгах^{1/}. Журнал подорожей по Грузії та Персії, розпочатий 20 грудня 1820 р. (французькою мовою). Журнали різних подорожей, організованих Катериною II (її поїздки по Білоруських намісництвах, в Київ, Херсон, Крим та ін.). Подорожі проводились для огляду земель, одержаних в результаті воен. Журнал містить цікаві подробиці, що стосуються Новоросійського краю.

Треба відмітити і рукопис "Дядя-декабрист". Автором його була племінниця декабриста Є.П.Оболенського. Рукопис відноситься до 1835 р. В ньому наводиться лист Є.П.Оболенського від 1834 р.

В архіві є рукописи релігійного змісту. Це четвероевангеліє XVI ст., стихирар і октоїх XVI–XVII ст., пасхалія зряча XVIII ст., копії житій, рукописи розкольників XVIII ст., збірники їх листування тощо.

В окрему групу треба виділити роботи різних авторів. Це член товариства, численні кореспонденти, любителі-археологи та ін. Є кілька збірників статей членів товариства, де вміщені статті про поїздки і дослідження, археологічні розкопки на Кавказі, в Криму, в Рязанській губернії та інших місцях, про історію міст, монастирів. У них вміщено роботи А.О.Скальковського "Отчет об археологическом об"езде некоторых мест Новороссийского края для составления в Одессе исторического архива" та "Историческое введение в статистику Новороссийского края"; І.І.Срезневського – "О городищах в землях славянских". Збірники мають переклади з латинської, грецької мов, розшифровки давніх написів, ханських ярликів. Серед матеріалів є робота О.Л.Бертъє-Делагарда "Несколько новых или малоизвестных монет Херсонеса".

^{1/} ДПБ АН УРСР, відділ рукописів. У, 755

Цікаві матеріали, які стосуються заснування і діяльності в м.Одесі в 1839-1860 рр. Одеського товариства історії та старожитностей - статут, списки членів, листування; протоколи засідань, господарські записи, звіти про археологічні розкопки, роботу музеїв, заяви про знахідки та ін.

Можна виділити архів Е.Р.Штерна, який був головою ради Одеського товариства, деканом історико-філологічного факультету Новоросійського університету. Є матеріали з приводу заворушень молоді, роботи Штерна з археології, рецензії, проспекти лекцій, особисте листування.

Значну групу становить листування з різними музеями - Ермітажем, німецькими, болгарськими, чехословацькими, румунськими - про надіслані монети, обмін виданнями, скликання слов'янського з'їзду. Є листи визначних російських археологів - Хвойка В.В., Латшева В.В. та ін.

ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО У МАТЕРІАЛАХ ВІДДІЛУ

Рукописна спадщина основоположника нової української літератури Т.Г.Шевченка зберіглась далеко не вся. З різних причин автографи його деяких, навіть опублікованих, творів до нас не дійшли. Тому для повного висвітлення всіх сторін життя і творчості поета революціонера-демократа велике значення мають матеріали про нього особливо думки сучасників.

Матеріали про Т.Шевченка, що зберігаються в нашому відділі, частково були опубліковані^{1/}.

До 100-річчя з дня смерті Кобзаря вчена рада бібліотеки заслухала доповідь, яка була підготовлена цілком на матеріалах відділу.

Нижче подаємо цю доповідь у скороченому вигляді.

ж ж ж
ж

З дитячих років Тарас опинився в умовах, які відіграли вирішальну роль у всьому житті поета. І дід, і батько, і старший брат Тараса були грамотні. Мали власні "Чет" і мінеї", читали їх, вели жваві розмови. Ось чому Тарас рано навчився читати.

Далі, як пише Карпенко-Логвинов у своїй статті^{2/}, Шевченко потрапив в науку до дяка Бугорського, де він вивчив "Часослов" і "Псалтир", а у священника Нестеровського навчився писати.

Згодом Шевченко так згадував цей період:

1/ Д. Іофанов "Нові матеріали до біографії Шевченка", К., 195
2/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, I, II229

"...Та й списую Сквороду
Або "Три царіє со дари"^{1/}.

У дитячі роки Шевченко познайомився з "Енеїдою" І. Котляревського.

В умовах кріпацтва важко було розраховувати на сприятливі умови навчання хлопця-кріпака. Але настирливість Тараса перемагала всі перешкоди.

З дитинства Тарас мав пристрасть до малювання. В ці роки він малював де і чим попало, але це були не пусті хлоп'ячі іграшки – вони підкреслювали багатогранність таланту могутнього українського генія.

У формулярі Шевченка, який з челяддю поміщика Енгельгардта виїздив у Вільно, було записано: "Годен на комнатного живописця". Тут він продовжує займатись улюбленою справою: вчиться у Яна Руссеніса – художника і професора Віленського університету.

Ось чому, коли разом з Енгельгардтом Шевченко опинився в Петербурзі і потрапив учнем до маляра Ширяєва, його роботи привернули увагу знавців образотворчого мистецтва. Згодом, 22 квітня 1838 року, Шевченко був викуплений з неволі і зачислений в Академію мистецтв.

Перші відомі нам твори Шевченка в жанрі образотворчого мистецтва з'являються в 1830 р.

Дивовижний шлях пройшов Тарас Григорович в цьому напрямку – від академічного звання художника по класу живопису до академіка графіки. І це ще не вичерпує змісту цього шляху. Натура у Шевченка була неспокійна. В мистецтві, як і в літературі, він шукає, експериментує. "От масла он перешел к акварели, а от этой – к сепии и,

^{1/} ДИБ АН УРСР, відділ рукописів, I, 11229

накопец, к рисунку карандашом и офорту. Переход этот был столь же естественен – читаемо в рукопису під назвою "Гравюры Шевченко" как и другой его переход от школы классицизма в академии к реальному направлению в живописи"^{1/}.

Естамп, офорт – ось де знайшов своє покликання Шевченко. І справді, вже повний комплект "Живописной Украины" (1844), який зберігся тільки в одному примірникові у відділі^{2/}, наочно демонструє майстерність Шевченка-художника.

Але живопис, естамп, офорт – це тільки одна з сторін генія Шевченка. З могутньою силою він виявляється в літературній творчості поета.

Перші вірші Шевченка українською мовою умовно датуються 1837 р. перебуваючи ще в Академії мистецтв, Шевченко видає свій перший збірничок поезій і стає відомим у літературних колах. Дедалі його поезія стає гострішою, викривальнішою.

Повернувшись на Україну, Шевченко іншими очима дивиться на життя, на долю покріпаченого народу. Гнівний голос поета лунає по всій Україні.

Варфоломій Шевченко в листі до Тараса в липні 1846 р. пише: "Чую, що ти щось пишеш колюче. Прошу тебе бути обережним і не друкувати недругів"^{3/}. На закінчення він говорить, що дуже часто згадує і не може забути "Гайдамаків".

Твори Шевченка справляли таке враження не тільки на родичів і друзів. Вся Україна була обізнана з "Кобзарем" 1840 р., з окремими віршами і поемами. Про це свідчать рукописні списки "Кобзаря" та окремих творів, які широко ходили в народі і значна кількість

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, 1, 11230, л.2-3
2/ Там же, до 1, 1468
3/ Там же, ш, 4015

них є у фондах відділу^{1/}.

До речі, майже всі відомі шевченкові автографи зібрані в Інституті літератури ім.Т.Г.Шевченка Академії наук УРСР. В нашому відділі зберігається лише шість.

У 1955 р. було знайдено лист О.Лавріна - товариша по службі Т.Г.Шевченка в Раїмському укріпленні. Цей лист, який вважався загубленим, датований 26 березня 1849 р. і адресований до Оренбурга одному з учасників Аральської експедиції Олексію Івановичу Макшееву. Цей лист цікавий насамперед тим, що в ньому є відомості про умови життя Шевченка в Раїмі. Але найголовніша цінність цього листа полягає в тому, що його 4-а сторінка написана Шевченком і є єдиним його листом з Раїма.

Про Раїм О.Лаврін пише Макшееву: "Что Вам сказать о Раиме?.. Он, кажется, неизменяем и едва ли еще скоро наступит то время, когда он будет правиться всем и каждому. Мы здесь, по правде сказать, не существуем, а прозябаем. После этого можно ли не желать отплыть из Раима не только в Оренбург, но хоть куда-нибудь"^{2/}.

І Шевченко в листі вказує, що "О Раиме и говоритъ нечего; неизменяемый!"^{3/}.

10-річний період заслання - великий і важкий період у житті і творчості Шевченка і недостатньо висвітлений у літературі.

Вперше М.К.Чалий у книзі "Жизнь и произведения Тараса Шевченко" подав відомості про життя Кобзаря на засланні.

За час 1885-1914 рр. у журналах "Исторический Вестник", "Киевская Старина" і "Русская Старина" були надруковані статті і спогади Є.М.Гаршина, М.І.Стороженка, Н.І.Ускової, М.Д.Новицького,

1/ Спис рукописів Т.Г.Шевченка. К., 1931, с.440-443

2/ ДНБ АН УРСР, відділ рукописів, к., 71187, л.1

3/ Там же, л.4

Є.Косарева, М.Васильєва, Ф.М.Лазаревського, О.І.Макшеева. Однак у всіх цих спогадах майже нічого не говориться про життя Шевченка в 1848-1849 рр. у Раїмі.

В 1956 р. працівники відділу виявили рукопис - спогади про життя Шевченка в Раїмі, записані Дмитром Клеменсовим-Монтвидом зі слів "сотоварища по службі" Шевченка Е.В.Н. (Ераст Васильович Нудатов)^{1/}. З тексту статті видно, що Е.В.Нудатов у 1848 р. під час лютої епідемії холери служив прапорщиком в Оренбурзькому гарнізоні. Тут військово-судною комісією він був засуджений і засланий у Раїм за те, що "насмівся" критикувати начальство.

Спогади Е.В.Нудатова справляють враження правдивого документа. З нього вперше став відомий ряд нових цікавих фактів з життя Шевченка в Раїмському укріпленні. Він характеризує його зовнішність, настрої, дає уявлення про деякі намальовані Шевченком портрети і карикатури, які не дійшли до нас. Рукопис цей було у свій час надіслано до редакції журналу "Киевская Старина", але з цензурних міркувань він надрукований не був. Тому виявлення цього документа допомогло літературознавцям точніше дослідити цей період життя Шевченка.

Але повернемося до шевченкових автографів, які зберігаються у відділі.

Проста і сердечна людина, Тарас Григорович був вірним і щирим у дружбі, цинив і завжди пам'ятав зроблене йому добро.

Серед людей, до яких протягом багатьох років Шевченко ставився з незмінною дружньою симпатією, був Михайло Олександрович Максимович - людина енциклопедичних знань, перший ректор Київського університету. Ще в 1844 р. Шевченко, на знак дружньої приязні, подарував Максимовичу свою поему "Тризна" з дарчим написом.

^{1/} ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, I, 5129

Є ще три автографи дарчих написів - всі вони зроблені на "Кобзарі" видання 1860 р. Один з "Кобзарів" у 1860 р. Шевченко подарував М.О. Андрієвському.

В кінці червня 1859 р. Шевченко приїхав у рідне село Кирилівку, звідки виїхав у Корсунь до названого брата Варфоломія, щоб домовитись про купівлю землі, де поет хотів поставити хату і оселитись. Тут він зустрічався з людьми і, як доносив справник Табачников, "Шевченко крім богохульства, говорив ще бывшим около него означеним лицам, что не нужно ни царя, ни панов, ни попов". Більше того, Шевченко назвав матір божу покриткою.

Київський генерал-губернатор князь Васильчиков доручив Андрієвському провести слідство у справі Шевченка. Андрієвський зумів так повернути справу, що вона не мала для поета ніяких наслідків, і за це Шевченко був йому вдячний. Так, в листі у Київ від 9 жовтня 1859 р. до свого вчителя і друга Сошенка Шевченко просив його: "Андрієвському сам занеси рисунок і гарненько поклонись йому од мене".

У тому ж таки 1860 р. примірник "Кобзаря" Шевченко подарував Катерині Василівні Галаган, матері свого знайомого Григорія Галагана - ліберального поміщика, засновника учбового закладу "Колегії Павла Галагана".

Третій примірник "Кобзаря" з дарчим написом Шевченко подарував Федору Івановичу Чельцову.

Лікар за фахом, Чельцов у 1843 р. закінчив Київський університет. Тут, у Києві, він познайомився з Шевченком. Пізніше Чельцов служив в Управлінні астраханського порту. В серпні 1858 р., повертаючись із заслання, Шевченко в Астрахані зустрів Чельцова. А в лютому 1860 р. Шевченко подарував Чельцову "Кобзар" з написом

"Федорови Чильцову (он же и Иван Рогожин) от автора. 12 лютого 1860 року".

Під час перебування на засланні Шевченко зійшовся і подружив з польськими політичними засланими - істориком і художником Броніславом Залеським та польським політичним діячем Сігізмундом Сераковським. За їх допомогою він в Оренбурзі заочно познайомився з польським поетом і драматургом Едуардом Желіговським, відомом у літературі під псевдонімом Антонія Сови. У 1851 р. Едуард Желіговський за участь у таємному товаристві і за свої літературні твори був засланий у Петрозаводськ, потім - в Оренбург, а звідти - в Уфу. В 1857 р. він оселився у Петербурзі.

На другий день після приїзду Шевченка в Петербург він вперше зустрівся з ним. Желіговський присвятив Шевченкові революційний вірш "Брату Тарасові Шевченку" і записав його власноручно у щоденник Тараса Григоровича 13 травня 1858 року.

У наступну зустріч Шевченко подарував своєму польському другові вірш під назвою "Подражаніє Едуарду Сові". Вперше він був надрукований у 1862 р. в журналі "Основа". Текст вірша, датований 19.XI-1859 р., вважався канонічним до 1957 р., коли у нашому відділі був виявлений новий автограф^{1/} цього вірша, написаний 22 листопада 1859 р.

Коли Шевченко був на засланні, кращі представники передової інтелігенції Росії та України вже вели боротьбу за його звільнення.

Як тільки стало відомо про звільнення Шевченка, відомий російський художник і літератор Лев Жемчужников листом^{2/} від 8 січня 1857 р. звертається до київського друга, в якому пише: "Наш бедный мученик Тарас Шевченко прощен. Надо подумать о том, чтобы

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, I, 28438, л.52
2/ Там же, III, 177, л.1

ему дать средства выехать из этой труппы. Да не худо бы и сделать складчину, чтобы устроить его дальнейшую судьбу". Через вісім днів, 16 січня, він знову пише: "В последнем письме с извещением Вас о прощении Шевченка просил Вас собрать для помощи ему деньги. Здесь и мы кое-что собрали и меня на это уполномочили"^{1/}. Він просить не гаяти часу і вислати йому зібрані гроші, які він перешле для вручення Шевченкові.

В матеріалах архіву українського історика Олександра Лазаревського є чимало листів Федора Матвійовича Лазаревського до різних осіб. У дев'яти з них, зокрема в листах Федора до сестри Глафіри та до батьків, іде мова про Шевченка^{2/}.

Як відомо, Шевченка привезли в Оренбург 9 червня 1847 р., а 18 червня Шевченко виїхав у Орську кріпость. Між Шевченком та братами Федором і Михайлом Лазаревськими встановилося дружнє листування.

У травні 1848 р. Шевченко вирушив у плавання в складі Аральської експедиції О.Бутакова. Про це свідчить і щоденник Бутакова^{3/}. Після зимівлі на Кос-Аралі і другого плавання Шевченко в листопаді 1849 р. повернувся в Оренбург. Тут він живе "душа в душу" на одній квартирі з учасником Аральської експедиції К.Поспеловим, Сергієм Левицьким і Федором Лазаревським. 3 грудня 1849 р. в Оренбург приїхав Михайло Лазаревський, і Шевченко, на знак прихильності, малює портрети Федора і Михайла. Про це читаємо в листі Федора до сестри від 6 грудня 1849 р.^{4/}.

Цікаві листи Федора до батьків, у яких іде мова про арешт

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, III, 176, л. I
2/ Там же, I, 67447, 67448, 67498, 67499, 67501
3/ Там же, I, 1186
4/ Там же, I, 67447

Шевченка в 1850 р. і про наслідки цього для Федора.

При обшуку Шевченка були знайдені чотири листи Федора і це призвело до того, що Ф.М.Лазаревського не було призначено на посаду радника Оренбурзької прикордонної комісії.

Нічого "недозволеного" в політичному відношенні в листах Федора Лазаревського не було. Проте саме дружнє листування з "політичним злочинцем" з точки зору "властей предержавних", було непохвальним.

Але ставлення братів Лазаревських до Шевченка лишалося дружнім до самої смерті поета. Про це свідчить листування їх з Тарасом Григоровичем 1852-1859 років. У багатьох листах Михайла Лазаревського до Шевченка^{1/} в Нижній-Новгород за 1857-1858 рр. відчувається турбота про краще вирішення долі поета, намагання зробити все залежне від нього, щоб допомогти другові.

Тут і турбота про затримку з дозволом виїхати у Петербург і прохання:

"Будь же ласков, скажи ему (Дармограю), чтоб он от радости не сделал чего-нибудь непригодного". Турбота про хворого поета і знову прохання: "Пожалуйста, голубе сизый, береги себя и свое здоровье. Ты не имеешь права рисковать этим"^{2/}.

Пересилаючи гроші Шевченкові, Михайло Лазаревський пише: "Алексей Михайлович Жемчужников передал для тебя деньги по просьбе своего брата Льва Жемчужникова - артиста, хорошо рисующего, душой чистого малороса. Сейчас он за границей"^{3/}.

У листі від 10 лютого 1858 р.^{4/} М.Лазаревський повідомляє Шевченка про те, що Куліш поїхав закордон - у Брюссель та Париж, а

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, I, 4867; 4864, 4870, 4871 та ін
2/ Там же, I, 4867, л.3
3/ Там же, I, 4864, л.2
4/ Там же, I, 4871, л.2

також про те, що творів Шевченкових Куліш йому не показував. Разом з цим листом поетові були надіслані книжки Марка Вовчка, Беранже в перекладі Курочкина, "Борис Годунов" Пушкіна та інші.

Згодом у листі до Шенрока Лев Жемчужников писав, що в 1858 р. його в Парижі відвідав Куліш "причем привез мне дорогой для меня подарок от Шевченка, его собственный портрет, в благодарность за мое некоторое участие в облегчении его судьбы"^{1/}.

Перебуваючи в Нижньому-Новгороді, Шевченко перечитав велику кількість книжок. Про це читаємо в спогадах Пассек, де згадується лист Шевченка до графині Толстої від 12 листопада 1857 р., в якому читаємо:

"В продолжении этих 10 лет, кроме "Русск. инвелид", я ничего не читал. Так можете себе вообразить, каким бы я чудаком безграмотным явился в обществе грамотных людей. Теперь же я, благодаря моим здешним друзьям, завален книгами и запоем читаю, или правильнее, отчитываюсь... Я прочитал уже все, что появилось замечательно в нашей литературе в продолжение этого времени"^{2/}.

Наприкінці травня 1859 р. після 12-річної розлуки з Україною Шевченкові дозволили відвідати батьківщину, причому шеф жандармів Долгоруков розіслав накази про суворий нагляд за Шевченком.

26 травня 1859 р. Шевченко виїхав залізницею у Москву, звідки 29-го - на Україну через Тулу, Орел, Курськ, Суми.

30 чи 31 травня Шевченко відвідав Орел, щоб побачитись з Федором Лазаревським, який служив у цей час там управляючим удільною конторою. Згадуючи про цю зустріч, Федір Матвійович в листі від 3-го червня писав матері: "...Шевченко, прощаюсь со мной, сказал: любите крестьян"^{3/}.

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, I, 31045, л.3

2/ Там же, I, 387

3/ Там же, I, 67498

Повертаючись у Петербург, Шевченко заїхав у село Гирявку до матері Федора Лазаревського, де намалював її портрет і присвятив їй вірш "Вечір" ("Сажок вишневий коло хати"), написаний у казематі ще в 1847 р.

З листів відомо, що 25 серпня 1859 р. Шевченко з братами Лазаревськими був у їхньої сестри Глафіри, а 27-го після Севська вони роз'їхалися.

У Петербурзі Шевченко з душевною радістю згадував дні, проведені у Гирявці.

Зразу ж після повернення до Петербурга Шевченко одержав лист від гімназиста 7 класу першої Київської гімназії Маслія^{1/}.

Справа в тому, що автор листа під час перебування Шевченка на Україні був у с.Мошнах, де 3 дні урядник Табачников держав поета під арештом. У ці дні гімназист тричі намагався познайомитись з Тарасом Григоровичем, але обставини не дозволили це зробити. І ось він просить, щоб Тарас Григорович написав йому хоч маленького листа, бо він є "поклонником его поэзии до конца дней своих"^{2/}. Протри невдалі спроби познайомитись він пише: "Эти три свидания, как три путеводные звезды, как вера, надежда и любовь будут моими руководителями в жизни"^{3/}. Закінчується лист пророчими словами: "Я посвятил свою жизнь изучению ваших творений, вытканых из горя и печали и подбитых гневом — это труд, на который мало человеческой жизни, над ним должны трудиться века и потомство"^{4/}.

У цей же період (грудень 1859 р.) Платон Симиренко в своєму листі повідомляє Шевченка, що висилає йому гроші для видання "Кобзаря". А далі пише: "Хотелось бы увидеться с вами. Хотелось бы кое

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, №, 4889
2/ Там же, №, 4889, л.1
3/ Там же, №, 4889, л.3
4/ Там же, №, 4889, л.4

о чем поговорить с вами. Вы так увлекали меня поэтическими рассказами, что я забывал все окружающее.

Желаю вам того, что может быть вам полезно, а главное здоровья. Оно нужно для нас всех",^{1/} - так закінчує свій лист П.Смирненко.

Ще до від'їзду на Україну Шевченко одержав листа від давнього друга М.Максимовича від 15 березня 1858 р.^{2/}, в якому той просив виправити його "псалми".

"Прочти и исправь все до последнего слова, чтобы не стыдно было когда-нибудь с ними и в люди выйти"^{3/}.

На початку 1860 р. М.Максимович повідомляє Тараса Григоровича про народження сина і про одержання "Кобзаря" з дарчим написом. Просить передати уклін Марку Вовчку та Трутовському^{4/}.

Майже разом з цим листом Шевченко одержав листа і від Василя Білозерського, який запрошує друга бути хрещеним батьком його сина та просить, щоб Тарас благословив малого козака на виріст і на розум^{5/}.

У жовтні 1860 р. Лобко повідомляє Тараса Григоровича, що Сошенко живий і здоровий, а також про те, що висилає брошури "Голос из Юго-западной Руси" и "Несколько слов о Юго-западной Руси по поводу "Писем из Польши"^{6/}.

Весь час Шевченка не покидала думка про переїзд на Україну. Особливо багато він думає і говорить про це з кінця 1860 р., коли захворів. Декілька разів він прямо заявляв, що коли не поїде на

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, №, 4890, л.3
2/ Там же, №, 6216
3/ Там же, №, 6216, л.2
4/ Там же, №, 4893
5/ Там же, №, 4995
6/ Там же, №, 4886

Україну, то скоро помер в Петербурзі.

На початку 1861 р. стан здоров'я Тараса Григоровича погіршав.

В цей час з листом до нього звертається літератор Толбін (5.ІІ-1861 р.), в якому просить Шевченка сфотографуватися для галереї російських літераторів^{1/}.

З кожним днем Шевченкові ставало важче. 26 лютого ст.ст. Шевченко помер.

Звістка про смерть великого народного поета облетіла всю країну. Першим на смерть відгукнувся друг і товариш Шевченка - М.Максимович, який у листі до приятеля в Київ писав: "Коли не отмолишся і не відплачешся від печалі по умираючим друзям, то хоть отселеватся" і додає свою "Песню українця на смерть Т.Г.Шевченко":

"Вся утрата в певних людях -
Ой як не тужити!
От і нашого Шевченка
Не стало на світі..."^{2/}

ж ж
ж

Коротке, але велике життя прожив співець народу. Шлях Шевченка в поезії від "Кобзаря" 1840 р. і "Гайдамаків" (1841) до "Кобзаря" 1860 р. - це шлях велетня.

Оцінюючи поему "Гайдамаки", один із сучасників поета писав, що вона "вилилась прямо із душі поета. Это не вязка мертвых стихов, сочиненных умом и нанизанных холодным гусиным пером; это глубокая внутренняя песнь души, воплотившаяся в живые звуки, долетающие до глубины вашего сердца"^{3/}. Пізніше, після виходу в світ

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, III, 4885

2/ Там же, II, 2492

3/ Ж-л "Стеч.записки", 1850, т. 120, стр.

"Кобзаря" 1860 р., в журналі "Отечественные записки" була вміщена рецензія, де читаємо такі рядки:

"Шевченко належить к першокласним поетам славянського миру. Его место рядом с Мицкевичем и Пушкиным". У цій же рецензії розкрито значення творчості Шевченка для всіх народів^{1/}.

Шевченко свій народ возвеличив: з одного боку, він зробив засобом культури його мову, а з другого боку, життя його – предметом великого мистецтва.

Шевченка було поховано в Петербурзі. На могилі відбувся мітинг. Присутні виголосили 9 промов, з них шість – українською мовою, дві – російською, одну – польською мовами.

Уже в квітні 1861 року труну Шевченка було вирішено перевезти на Україну, як заповідав Кобзар.

Матеріали відділу розповідають, як по країні везли тіло, як збирались натовпи людей, щоб попрощатись з поетом.

У Києві труну Шевченка зустрічали за Микільським мостом у слободі Микільській. Місцеві власті заборонили везти труну у Київський університет, як це раніше намічалось. Тому процесія прямувала берегом оспіваного Шевченком Дніпра і зупинилась на теперішній Поштовій площі. Наступного дня пароплавом труну відправили у Канів.

Шевченка і мертвого боявся царизм. Де тільки можливо було, "власть предержавие" плюндрували саму згадку про генія людства. Не могли вони простити Шевченкові його закликів: "Не жди сподіваної волі!", "Вставайте, кайдани порвіте!", які кликали народ до боротьби за визволення багатостраждального покріпаченого люду. Ось чому наміри багатьох людей видати спадщину Шевченка незмінно нашкоджувались на заборону.

1/ Ж-л "Маяк", 1842, т. 4, кн. 2, стр.

Комітет у справах друку виробив свого часу стереотипну форму відповіді на численні запити видавців. Ось що ми в ній читаємо:

"Ссылаясь на то, что указанные стихи были изъяты по постановлению Судебной палаты из всех "Кобзарей" Шевченка, Комитет сделал такие выводы относительно стихов Шевченки:

хула на св.угодников ("Кавказ"), св.псалмопевца Давида, св.равноапостольного Владимира ("Кавказ", "Цари"), поношение установлений и обрядов церкви православной ("Кавказ", "Во Іудеи", "Архимед"), дерзостное неуважение Верховной Власти ("Сон", "Саул", "Цари"), возбуждение малорусской ветви русского народа к изменническим против отечества деяниям ("Разрытая могила"), а у жителей Южной России и Кавказа ко всему русскому народу ("Сон", "Кавказ", "Саул", "Холодный Яр", "Субботов"), т.е. признаки преступления, предусматриваемые статьями Уголовного Уложения, а по сему Комитетом наложен арест и возбуждено ходатайство о привлечении к ответственности издателя"^{1/}.

Ксенофонт Гамалія, який одержав право видавати твори Шевченка, вказує в заяві на ім'я міністра внутрішніх справ про неможливість виконати свої обов'язки у зв'язку з тим, що багато віршів взагалі не дозволено друкувати, а в інших - цензурні купюри заборонено замінити крапками, що спотворює твори поета^{2/}. Відповіддю на цю заяву було позбавлення права видавати "Кобзар".

Пам'ять Т.Г.Шевченка шанували його друзі і прихильники. З того часу, як Шевченка було поховано на Чернечій горі в Каневі, друзі поета дбають про купівлю землі, на якій поховано Тараса, та про упорядкування його могили.

1/ ДНБ АН УРСР, відділ рукописів, I, 11330, 11349
2/ Там же, II, 4237

Численні матеріали відділу красномовно розповідають про історію могили Тараса - від дня поховання Шевченка до 1917 року. Розповідають ці матеріали і про самовідданість Василя Степановича Гнилосирова, який на протязі перших 28 років доглядав могилу; розповідають вони і про Ядловського, що охороняв могилу 50 років і похований на тій же Чернечій горі.

У книгах запису відвідувачів могили ми знаходимо теплі слова Ольги Кобилянської, М. Лисенка, М. Кропивницького і багатьох інших представників українського, російського та інших братніх народів нашої країни^{1/}.

В буремний революційний 1906 рік у книзі з'являється зворушливий за змістом запис: "Привет тебе, дорогой поэт, с предгорьев Памира г. Оша Ферганской долины Туркестанского округа, где ты болел о своей родной Украине, переносил все трудности и невзгоды солдатской жизни. Твой родной край приветствуем и мы, твои гости из далеких окраин России, потомки Ермака"^{2/}.

В цьому ж році записано в книгах і революційні гасла "Долой самодержавие, да здравствует свобода".

В 1909 р. на могилі побував представник болгарського народу, який у книзі записав:

"Знайте же украинцы! Некоторые сочинения Шевченка уже лет 20 как переведены на болгарский. В этом скудном переводе они не теряют свою прелесть"^{3/}.

Закінчуючи свою думку, болгарин пише:

"Пойдем, братья, вместе! Пойдем сестра Украина с сестрой Болгарией. Пойдем - доставим свободу"^{4/}.

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, I, 774-776, I, 745 I
2/ Там же, I, 774, с.
3/ Там же, I, 775, с.
4/ Там же, I

Не тільки на могилі, а й у книгах читаємо ми душевні, теплі слова, з якими прості люди звертались до свого великого поета. В періодичних виданнях з'явилось багато спогадів, статей та віршів, присвячених Шевченкові. Так, ще в 1864 р. Ів. Руденков звернувся з листом до М.М.Страхова, в якому він просить, щоб той допоміг десь розмістити його вірш про Шевченка. У вірші ми читаємо:

"Шевченка нет! От козней света
Его собратъся не спасли,
Но песни славного поэта
Они на память сберегли
И не сотрет их злая Лета
С лица дряхлеющей земли.
Шевченка нет! Но есть то слово,
Которым он одушевлял
Потомков племени родного
К борьбе с напором злых начал
И тем, средь боя рокового
Себе бессмертие стяжал"^{1/}.

Ще 17 вересня 1904 р. Золотоноське земство, маючи на меті увічнити пам'ять Шевченка, ухвалило добитись дозволу на збирання коштів для збудування пам'ятника Шевченкові. Місцем для встановлення пам'ятника було обрано Київ. При Київській міській думі був теж створений Шевченківський комітет. Згодом окремі комітети з'єдналися в Об'єднаний Комітет по збудуванню пам'ятника Шевченку в Києві.

Все діловодство цього комітету зараз зберігається у відділі рукописів. Матеріали ці розповідають про те, як вироблялись умови конкурсу проекту пам'ятника Шевченкові, про персональний склад журі конкурсу, до якого були запрошені художники, архітектори, скульптори, письменники, діячі науки.

^{1/} ДПБ АН УРСР, I, 5314

До складу журі увійшли М.Пимоченко, М.Лищенко, М.Коцюбинський, Афанасій Сластін, І.С.Іжакевич та інші особи. Головою журі було обрано ушавленого І.Ю.Репіна^{1/}.

Комітет, прагнучи залучити до конкурсу якомога більше учасників, оголосив його міжнародним. І справді, крім російських, українських і білоруських скульпторів, у конкурсі брали участь митці багатьох країн (Шіортіно - Італія; Вондрачек та Вілі Аморт - з Чехословаччини; Горімберг, Жан Фюзеран, Фелікс Дебе та Гастон Будуан - Франція)^{2/}. Надіслали свої проекти також митці Англії, Німеччини, Польщі та інших країн.

На засіданні бюро 15 травня 1910 р. не був відзначений жоден з проектів, тому Комітет оголосив другий міжнародний конкурс. На ім'я Комітету надходять численні запити про умови конкурсу.

Виявили бажання взяти участь у конкурсі: Педро Карбонель - з Барселони, Гендельман - з Берліна, Янош Лейместер - з Будапешта, Мара - з Гереца (Австрія), Пукло - з Кракова, Гранковський - з Мюнхена, Сандбініне та Нікель - з Парижа, Кузневич - з Філадельфії^{3/}.

Одночасно Комітет приділяє багато уваги зборові пожертвувань на будовання пам'ятника.

Тому було вирішено звернутись до представників знатних дворянських українських фамілій. Але майже всі вони відмовилися від цього заходу. Характерною у цьому відношенні є відповідь керуючого маєтками Каміла Разумовського, який писав:

"Граф К.Л.Разумовский получил письмо от Комитета, но,

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, П, 28661

2/ Там же

3/ Там же, П, 28662

к сожалению своему, он только что истратил значительную сумму на поддержку памятников, относящихся к роду графов Разумовских, и, кроме того, живя за границей, где также имеет затраты на церкви и музеи, не может прийти на помощь Комитету"^{1/}.

В цей же час на ім"я Комітету надходили трудові копійки від селян, робітників і навіть від політичних засланців з Сибіру.

На своєму засіданні 15 лютого 1911 р. жтрі другого конкурсу теж не відібрало жодного проекту і було вирішено оголосити 3-й конкурс.

А тим часом київські власті відібрали у Комітету місце, яке було відведене для пам"ятника Шевченка на теперішній Урядовій площі, під пам"ятник св.Ольги. Орієнтовно новим місцем для пам"ятника Шевченку було визначено теперішню площу Толстого.

У своїй діяльності Комітет зустрічає все більше і більше перешкод. У зв"язку з цим 19 квітня 1911 р. від головування в Комітеті відмовився голова Київської міської думи Д"яков.

Ще в березні намісник Києво-Печерської Лаври Антонін звернувся до властей з заявою, в якій писав, що "Киевская дума постановила изыскать в Киеве место для памятника пресловутому поэту Тарасу Шевченко, который вовсе не имел никаких заслуг перед отечеством. А поэтому памятник в честь Шевченка вовсе неуместен и не нужен"^{2/}. Закінчує заяву, цей святоша попередив, що коли збудують пам"ятник, "то он послужит постоянным возбудителем и поощрителем революционного брожения в обществе"^{3/}.

21 грудня 1912 р. жюрі знову зібралось для розгляду проектів,

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, П, 28662
2/ Там же, П, 28663
3/ Там же, П, 28663

але й тепер не зупинилося на жодному з них. Було вирішено оголосити персональний конкурс. Він дав перевагу проекту Шіортіно. Ескізи цього та інших проектів зберігаються в матеріалах відділу^{1/}.

Наближався 1914 рік, коли громадськість готувалась урочисто відзначити 100-річчя з дня народження Тараса Григоровича. По всій країні йшла підготовка до відзначення ювілею. З ініціативи гласних Київської думи було створено ювілейну комісію.

Підготовка до святкування йшла успішно до 6 лютого 1914 р. Тоді вийшов декрет міністра внутрішніх справ, яким "всякие публичные чествования памяти Шевченка, наименование школ и улиц его именем воспретить, а также основание стипендии его имени и всякие сборы на фонд имени поэта независимо от того, на какие б потребности будут предназначаемы эти деньги, публичные собрания по случаю юбилея не должны быть дозволяемы"^{2/}.

Циркуляром попечителя Київської учбової округи заборонялось "всякое участие учащихся в юбилее Шевченко"^{3/}.

В цей же час вийшов циркуляр Синоду про заборону будь-де служити панахиди по Шевченкові.

В ці сумні роковини редакція журналу "Киевская старина" одержала листа від студентів-українців з Москви. В ньому вони писали про те, що сумно справляли шевченкові роковини в лихі часи, коли навіть молитись не дають за того, хто душу положив за рідний край. "З побожністю поминаючи нашого поета-пророка, поета страдника, згадали ми також і вшанували вставанням сучасників-друзів Шевченка, як земляків, так і росіян, котрі боліли душею за його тяжку долю, клопотались про полегшення його мук на засланні, допомогли його

1/ ДІБ АН УРСР, відділ рукописів, П, 28667

2/ Там же, I, 11225

3/ Там же, I, 11225

визволенню і радісно привітали після неволі"^{1/}.

"І переносячись думками до дорогої нам могили, — пишуть на закінчення студенти, — сподіваємось дожити до кращих часів, коли без жодних перешкод прославлятимемо вольними устами того, чие серце горіло найсвятішою любов"ю до рідного краю"^{2/}.

Чи не про ті кращі часи мріяли студенти, про які Шевченко говорив:

"І буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі".

Ці часи прийшли, і всі ми є сучасниками цих чудових днів.

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, III, 7715
2/ Там же, III, 7715

ПРИЖИТТЄВІ ВИДАННЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА У ФОНДАХ ДПБ УРСР

У відділі рідкісних і цінних книг ДПБ УРСР зберігаються деякі прижиттєві видання великого українського письменника — Тараса Григоровича Шевченка.

Взагалі доля прижиттєвих видань Шевченка незвичайна і своєрідна. Ця своєрідність полягає перш за все в тому, що за життя письменника було видано порівняно невелику кількість його творів. Але в силу високих художніх якостей та гострої ідейно-політичної спрямованості вони, по-перше, користувалися широкою популярністю у читачів, а, по-друге, протягом довгого часу переслідувалися і заборонялися царськими властями. З цих причин всі його прижиттєві видання становлять велику бібліографічну рідкість. Вони або вилучалися та знищувалися російським самодержавством, або зачитувалися до кінця сучасниками.

В силу історичних причин ці видання, як відомо, далеко не відповідали тому, що виходило з-під пера письменника; більшість написаного ним за його життя взагалі не побачила світу.

Ось чому прижиттєві видання творів Шевченка мають велику історико-культурну та наукову вартість.

Вихід у світ творів Шевченка знаменував собою цілу епоху в українській літературі.

Як відомо, поетична творчість Шевченка почалася в той час, коли він був ще кріпаком. Але популярність, а разом з нею і літературна слава прийшли до нього тільки у 1840 р., коли світ побачив його уславлений "Кобзар".

Незважаючи на цензурні спотворення, "Кобзар" Шевченка за своїми виключними поетичними якостями, за силою революційної пристрасті займає одне з провідних місць не тільки в українській, але і в російській та світовій літературі.

За зовнішнім виглядом це була невеличка книжечка на 114 сторінок. На титульній сторінці позначено:

"Т.Шевченко. "Кобзарь". Спб. В типографіи Є.Фишера, 1840".

Перед текстом - фронтиспіс із зображенням Кобзаря, тобто співця з поводирем, виконаного відомим художником, близьким другом Шевченка, Штернбергом.

Цей збірник до друку був підготовлений у 1839 р. - рівно через рік після звільнення Шевченка з кріпацтва. Цензурний дозвіл до видання позначено "12 лютого 1840 р.". Підписав цензор П.Корсаков.

Як вже вказувалося, "Кобзар" становив собою невеличкий збірник, до якого було включено всього 8 поетичних творів:

1. Думи мої, думи мої,
2. Перебендя,
3. Катерина,
4. Тополя,
5. Думка (нащо мені чорні брови?),
6. До Основ'яненка,
7. Іван Підкова,
8. Тарасова ніч.

Але в цих восьми невеличких творах було так широко і глибоко відображене народне життя, яке до Шевченка так відтворити не міг жоден український письменник.

З цього приводу Костомаров казав: "Шевченко был избранцем народа в прямом значении этого слова. Народ как бы избрал его петь вместо себя. Поэзия Шевченко есть непосредственным продолжением народной поэзии - законной его дочерью. Муза Шевченко расширила завесу народной жизни" (Костомаров Н.И. Воспоминания).

"Ся маленька книжечка, - писав Франко, - відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла, мов джерело чистої, холодної

води, заяснила невідомою досі в українському письменстві ясність, простотою і поетичною грацією вислову".

"Кобзар" Шевченка, ясна річ, не був першою книжкою, написаною українською мовою. Але це було перше українське видання, яке закріпило право української народної мови на високу поезію.

Прогресивна російська демократична критика високо оцінила нового поета, відмітила його народність, високу художню майстерність. Такими були рецензії в "Современнике", "Отечественных записках".

Вихід у світ "Кобзаря" гаряче привітали передові українські письменники. Одним з перших був Квітка-Основ'яненко. "Кобзар" дуже подобався і П.Гулаку-Артемовському.

"Библиотека для чтения", "Сын отечества" – виступили з критикою "Кобзаря". З позитивною оцінкою "Кобзаря" виступив журнал "Маяк". Це була спроба залучити талановитого письменника на свій бік. Але Шевченко швидко розібрався в ідейній спрямованості "Маяка".

Успіх "Кобзаря" був надзвичайно великим. Видання розійшлося дуже швидко. З'явилась необхідність його перевидати. І в квітні 1844 року виходить з друку "Чигиринський Кобзар" та "Гайдамаки" у виданні книготорговця Лисенкова. Це видання займає особливе місце, і на ньому необхідно спинитися більш детально.

На самому початку 40-х років, коли Шевченко ще був на свободі, його постійними супутниками були матеріальні нестатки. Саме вони примусили Шевченка скласти на кабальних умовах договір на передачу "в вечное владение" "Кобзаря" і "Гайдамаків" книготорговцю Лисенкову. Це видання повторює повністю перше, але в технічному відношенні виконано значно гірше, до того ж своєрідний, відмінний від першого видання титульний лист – "Чигиринський Кобзар" і "Гайдамаки". Чому Чигиринський? Чому механічно поєднано "Кобзаря" з

поемою "Гайдамаки"? Невідомо. Все це можна пояснити тільки комерційним підходом видавця. Є всі підстави вважати, що Шевченко не брав участі в підготовці цього видання.

Цікавим у цьому відношенні є той факт, що після повернення із заслання Шевченко починає добиватися дозволу на перевидання "Кобзаря". В своєму проханні на ім'я попечителя Петербурзького учбового округу Делянова та інших осіб він просить дозволу на друге видання "Кобзаря". Невже Шевченко забув про видання Лисенкова? Очевидно, ні. Він його просто ігнорував. Що це так, свідчить і такий факт. Після тривалого листування і багатьох віз, коли Шевченко кінець кінцем одержав дозвіл на перевидання "Кобзаря", він перекреслив титульний лист "Чигиринський Кобзарь і "Гайдамаки" і написав: "Поезія Т.Г.Шевченка. т. I". Очевидно, це було зроблено свідомо. До речі, про поему "Гайдамаки". Вона була видана Шевченком у 1841 році. На час укладення договору з Лисенковим у Шевченка було 300 примірників поеми. Всі ці примірники він продав Лисенкову, а той механічно приєднав їх до "Кобзаря" і оправи.

Таким чином, передавши право на видання "Кобзаря" і "Гайдамаки" Лисенкову, Шевченко позбавився права видавати їх сам. Тому, перебуваючи на Чернігівщині, він готує і друкує другу частину "Кобзаря", куди повинні були увійти твори, написані після 1840-1841 рр. До цього нового "Кобзаря" Шевченко написав навіть передмову, в якій закликав українських письменників до єднання з народом. Прикладом такого єднання можуть бути кращі представники слов'янського народу: Караджич, Шафарик та ін.

"Отак-то братие моя возлюбленная, - пише Шевченко, звертаючись до сучасних йому українських письменників, - щоб знати людей, то треба пожити з ними, а щоб їх списувати, то треба самому чоло-

віком, а не марнотратилем чорнила і паперу бути. Отоді пишійть і друкуйте і труд Ваш буде трудом чесним"^{1/}.

У зв'язку з арештом Шевченка в 1847 році в справі Кирило-Мефодіївського братства цей "Кобзар" потрапляє до рук III жандармського відділення. Тому він не тільки не був надрукований, але слідом за цим з'являються царські укази про заборону творів Шевченка взагалі.

Таким чином, під час перебування Шевченка на засланні про видання "Кобзаря" та інших його творів не можна було навіть мріяти. Така можливість з'явилась у нього тільки після повернення з заслання.

Повертаючись звідти, він у Нижньому-Новгороді чекає дозволу на в'їзд у Петербург і вирішує "пустить в люде" свою невільничу музу. 21 лютого 1858 року Шевченко записує в "Журнал": "Начал переписывать свою поэзию для печати, написанную с 1847 по 1857 год. Не знаю, много ли выберется из этой половины доброго зерна". (Повне зібрання творів в 10 томах, т.У, стор.151).

27 жовтня 1858 року Шевченко, зваживши на всі обставини, подає прохання на ім'я шефа жандармського управління, в якому просить зняти заборону з друкованих раніше його творів і дозволити їх перевидання. Це була спроба. Відповідь була позитивна. Головне управління цензури в принципі вважало можливим відкрити доступ Шевченкові до друку.

"Как напечатанные уже сочинения Т.Шевченко, так и могущие быть им написанные, можно бы дозволить представлять в цензуру, и если она по строгом рассмотрении их не встретит препятствий, допустить оных в печати".

^{1/} Д. Іофанов. Матеріали про життя Т. Шевченко. Київ, 1959, стор. II

Підбадьорений одержаним дозволом друкуватися, Шевченко 23 грудня 1858 року звертається до попечителя С.Петербурзького учбового округу і голови Петербурзького цензурного комітету Делянова з проханням дати дозвіл на нове перевидання "Кобзаря", мотивуючи своє прохання тим, що він знаходиться в скрутному матеріальному становищі.

До перевидання "Кобзаря" він готувався дуже серйозно. В тексті багатьох творів, які повинні були увійти в цей збірник, він зробив великі виправлення, і навіть сам збірник повинен був вийти під назвою: "Поезія Т.Г.Шевченка, т.І".

Але одержання дозволу на перевидання було нелегкою справою, Петербурзький цензурний комітет пересилає прохання Шевченка Головному цензурному управлінню, яке у свою чергу звертається до III відділення. Почалася тривала тяганина. І тільки в листопаді 1859 року Шевченко кінець кінцем одержав дозвіл.

У листах до Симиренка і Хропаля, у яких Шевченко брав гроші для друкування своїх творів, 26 листопада 1859 р. він писав:

"Сегодня получил я мои сочинения из Цензурного комитета, сильно пострадавшие от долговременной пытки. Пострадавшие так, что издатель (Кожанчиков) соглашается их печатать на условиях, на которые я не могу и не должен согласиться", і далі: "Сьогодні цензура випустила із своїх пазурів мої безталанні думи, та так проклята обчистила, що я ледве пізнав свої діточки...".

Досі ще не з'ясовано, за яким текстом було видано "Кобзар" 1860 року. По-перше, цензура відхилила прохання Шевченка на видання його творів під назвою "Твори Т.Г.Шевченка, т.І", а дозволила перевидання під попередньою назвою "Кобзар". По-друге, як відомо, підготовку нового видання Шевченко провадив за виданням Лисенкова

"Чигиринський Кобзар" і "Гайдамаки" 1844 року, куди додав ще поему "Гамалія". Зберігся примірник з дозволом цензора В.Бекетова від 22 листопада 1859 року.

Таким чином, в літературі існує думка, що цей цензурний дозвіл використав Смиренко для видання "Кобзаря" 1860 р. Проте при порівнянні цих двох видань виявлені різкі відміни між ними. Якщо в першому було всього 8 творів, "Гамалія" та "Гайдамаки", то в "Кобзарі" 1860 р. вміщено 17 творів. Виходить, що в цьому виданні Шевченко без цензури самовільно додав балади: "Причинна", "Утоплена" та три думи: "Тече вода в синє море", "Вітре буйний", "Тяжко, важко в світі жити" і поема "Наймичка".

Якщо уявити собі справжній стан речей, тобто той серйозний нагляд, який був встановлений за Шевченком та контроль за виданням його творів, напрошується висновок, що "Кобзар" 1860 р. — останнє прижиттєве видання; виходив він за рукописною збіркою, яка до нас не дійшла. Ця збірка, дбайливо підготовлена автором, була зіпсована і спотворена цензурою. Деякі свої вірші Шевченко не пізнавав. Проте "Кобзар" 1860 року мав великий резонанс. Він був тепло зустрінутий прогресивною критикою, з винятковою теплотою про нього писав у журналі "Современник" Добролюбов:

"Появление стихотворений Шевченко интересно не для одних только страстных приверженцев малороссийской литературы, но и для всякого любителя истинной поэзии. И мы не сомневаемся, что Украина с восторгом примет "Кобзаря", давно уже ей, впрочем, знакомого. Он близок к народной песне, и известно, что в песне вылилась вся прошедшая судьба, весь настоящий характер Украины. Песня и дума составляют там народную святыню, лучшее достояние украинской жизни..."^{1/}

^{1/} Добролюбов Н. А. Собр. соч. в 3-х т., т. 3, М., 1952, ст. 540

В "Отечественных записках" відмічалось широке значення творчості Шевченка: "Проникаясь поэзией Шевченко, возникает и утверждается мысль и надежда возрождения массы... не только малороссийской, но и вообще всякой... вот отчего великорусс и поляк, и немец, и француз, если у него есть политическое чутье и теплое любящее сердце, не останется без влияния от поэзии Шевченко"^{1/}.

З'являється цілий ряд рецензій і в інших журналах. Хоч рецензенти підходять до оцінки творчості Шевченка з різних ідейних позицій, однак усі вони без винятку відзначають народність його творів.

"Кобзар" 1850 року є останнім прижиттєвим виданням Шевченка. Сила його поетичного впливу була настільки велика, що суперечки та дискусії до Шевченка про існування української літературної мови, про можливість української літератури взагалі відпали. Поява "Кобзаря" сприяла, з одного боку, посиленню у колах російської літератури та журналістики інтересу до України, української літератури та до українських письменників дошевченкового періоду – Котляревського, Квітки, Гребінки та ін. З другого боку, Шевченко надзвичайно сильно вплинув на українську молодь, вселив у неї впевненість і надихнув її революційними ідеями.

Видання "Кобзаря" 1860 року сприяло більш широкій популярності письменника. В тому ж 1860 році "Кобзар" виходить в перекладі на російську мову під редакцією Гербеля. В перекладі взяли участь С.Плещеев, М.Курочкін, М.Михайлов та ін.

В російському перекладі зміщено 26 поетичних творів Шевченка і, крім того, 2 списки бібліографії:

1. Список друківаних творів Шевченка,
2. Список російських перекладів віршів Шевченка.

1/ "Отеч.записки", 1860, т.XXXIX, с.50

Треба відзначити, що у російському виданні на відміну від українського (Симиренко), вміщені твори Шевченка, написані під час арешту та заслання: "Платок" ("Хустина") 1847 р. і 1857 р., "Казацкая доля" ("Нащо мені женитися") 1849 р., "Вечер" ("Садок вишневий коло хати") 1847 р. та інші.

Видання Гербеля відіграло велику роль у популяризації Шевченка. До речі, після смерті поета всі спроби перевидання його творів довгий час не мали успіху.

Настав час жорстоких політичних репресій, пов'язаних із загальною реакцією в країні в післяреформені роки. Твори Шевченка були заборонені для видання. Вони починають виходити за кордоном: у Женеві, Празі, Лейпцігу, Львові. Ще за життя Шевченка в Лейпцігу вийшла книга "Новые стихотворения Пушкина и Шевченки". В цій книзі вийшли і заборонені поетичні твори Шевченка: "Кавказ", "Холодний яр", "Як умру" ("Заповіт"), "Розрита могила", "За думою дума", "І мертвим і живим". До шевченкових віршів додано характерні примітки редактора: "Следующие стихотворения были нам присланы на малороссийском языке с примечанием, что стих Шевченко - выражение всеобщих накипевших слез. Не он плачет о Украине, - она сама плачет его голосом".

Л. М. ТОЛСТОЙ І ДУХОВНА ЦЕНЗУРА

У своїх творах "Исповедь", "В чем моя вера?", "Так что же нам делать?", які з'явилися у 30-ті роки, Л. М. Толстой з великим хвилюванням переглядав і свої особисті моральні, релігійні та суспільні погляди, і все те, чим жило сучасне йому суспільство, і що посилено охороняв соціальний і державний лад царської Росії.

Почавши із заперечення церковної віри, Толстой все більше проймався негативним ставленням до офіційної православної церкви.

Проповідь поглядів, які різко розходилися з поглядами і практикою офіційних представників держави і церкви, викликала з боку уряду і церковних властей різко вороже ставлення до Толстого. Тільки величезний авторитет у російському суспільстві та в усьому світі рятував його від переслідування.

Духовна цензура, діяльністю якої керував обер-прокурор синоду Победоносцев, докладала великих зусиль, спрямованих на заборону творів Толстого. З усіх кінців Росії до Победоносцева надходила інформація з відгуками на твори письменника, йшли доповідні записки, в яких аналізувався кожний крок Толстого.

Підняти завісу і познайомитись з справами духовної цензури допомагають нам матеріали архіву "Обер-прокурор св. Синоду Победоносцев", що зберігається у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР і який щойно опрацьований і став доступний для дослідників. Покищо ці матеріали були невідомі широким колам науковців.

Першим документом, що стосується Л. М. Толстого, є лист керівника головного управління у справах друку Є. М. Феоктистова до По-

бедоносцева (січень 1883 р.), того Є.М.Феоктистова, про якого ще в 1876 р. Н.С.Лесков писав: "Не сержусь на Феоктистова, ничтоже-ство души которого я имел неосторожность изобразить..."^{1/}.

У цьому листі Феоктистов писав, що наказав цензорів Федорову, щоб той негайно викликав редактора "Московского телеграфа" і взяв на попередній перегляд рукопис Л.М.Толстого, "...если редактор желает избежать дурных для себя последствий"^{2/}. Справа в тому, що на цей час жодна стаття Л.М.Толстого не могла з'явитись на сторінках газет і журналів без попереднього її перегляду представником цензури.

Готуючи до видання 12-й том творів свого чоловіка, Софія Андріївна Толстая мала на увазі вмістити в ньому деякі нові статті. За дозволом вона звернулася до цензора Московської духовної цензури, але той сам не вирішив цього питання і всі матеріали надіслав Синоду. Час минав, а Синод мовчав. Дозволу не було. В грудні 1885 року С.А.Толстая звернулася з листом до обер-прокурора Синоду Победоносцева, від якого залежало вирішення цього питання. В листі С.А.Толстая пише: "Просьба моя состоит теперь только в том, чтобы Вы были так добры и содействовали бы тому, чтобы Синод дал мне хотя бы какой-нибудь ответ. Уже я так давно хлопочу и томлюсь ожиданием; и неужели меня мучают так долго для того, чтобы все-таки отказать"^{3/}.

Дружина письменника не помилилась у своєму передбаченні - дозволу вона на цей раз не одержала.

В цьому ж таки 1885-му році єпископ Феофан з Вишинської пус-

1/ Воспоминания Е.М.Феоктистова, изд. "Прибой", Л., 1929 г., стр. XXI

2/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, XIII, 4184

3/ Там же, XIII, 4187

тині на Тамбовщині писав Победоносцеву: "Меня понукали писать против бредней гр(а)фа Толстого. Но я никак не нашел в себе сил к тому, и лютости подобающей неоставало. Между прочим ждал все пока мне доставят его критику христианских догматов, - и еще жду"^{1/}. Тут же єпископ, який не наважився виступити проти Толстого, втішається тим, що Остроумов б"є Льва Миколайовича і "...подрывает авторитет его, как писателя вообще. Помози ему Господь!"^{2/}.

Минуло чотири роки. В 1889 р., як відомо, Л.М.Толстой закінчив роботу над "Крейцеровою сонатою", яка викликала найрізноманітніші оцінки і погляди. Але тільки 13-го квітня 1891 р. Софія Андріївна, добившись особистого побачення з царем, одержала дозвіл на її друкування.

Російська православна церква різко осудила цей твір, але виступити відкрито з цією критикою Синод не наважувався, враховуючи загальне визнання твору російським і закордонним читачем.

Це добре видно із скарги літератора реакційного напрямку І.Ф.Романова на ім"я Победоносцева, в якій він домагається негайного друкування його статті "Тексты перепутал", скерованої проти "Крейцерової сонати". Розповідаючи про себе, "літератор" доводить, що він, мовляв, вихованець Каткова і це звільняє його від необхідності представляти довірки про політичну благонадійність. Він не розуміє, чому його статтю не пускають у друк. В розпачі автор скарги пише про те, що "Крейцера соната", яка розійшлася в багатьох тисячах примірників і читається в усіх частинах світу, яка перекладена на всі мови, яка відома всій Росії - невідома тільки цензурі^{3/}. Стаття ж його, як говорить сам автор, написана "языком

1/ ДПСБ АН УРСР, відділ рукописів, XIII, 4181
2/ Там же, XIII, 4181
3/ Там же, XIII, 4189

чрезвычайно резким", тому що Толстой є "...заклятым врагом русского православного народа". Виводить з себе автора статті і зауваження цензури про те, що така "критика" Толстого "може подраздити общество"^{1/}.

Обер-прокурор Синоду Победоносцев вжив необхідних заходів до перегляду прийнятого цензором рішення.

В лютому місяці 1891 року згадуваний вже Є. Феоктистов доповідав Победоносцеву про те, що він дав вказівку цензорам про необхідність надрукування цієї статті^{2/}.

В цьому ж таки 1891 році Л.М.Толстой написав статтю "Царство Божие внутри нас", яка згодом переросла в книгу. В статті письменник виступає з протестом проти православної церкви, яка перебувала цілком на службі у царських чиновників, разом з царськими палацями організує переслідування євреїв, благословляє тюрми та тортури. Незважаючи на заборону, стаття стала широко відомою в Росії. В грудні 1893 р. протоіерей російської посольської церкви в Берліні Мальцев доповідав Победоносцеву про те, що "на-днях появится здесь новое сочинение Л.Толстого под названием "Царство Божие внутри нас" у виданні місцевого бібліографічного бюро^{3/}.

В квітні 1896 р. міністр внутрішніх справ "совершенно доверительным" листом до Победоносцева повідомив про те, що за даними міністерства, вчення Л.Толстого набуває значних розмірів і більш інтенсивного характеру не тільки в інтелігентних верствах, але і проникає в середовище простого людю. "В сочинениях своих последних лет, - пише міністр, - граф Толстой стремится разрешить уже не од-

1/ ДНБ АН УРСР, відділ рукописів, XIII, 4189
2/ Там же, XIII, 4190
3/ Там же, XIII, 4191

ни только богословские и нравственные вопросы. Философ и моралист в первых своих сочинениях, названный писатель в последних произведениях: "Царство божие внутри нас" и "Предисловие" к "Жизни и смерти Евдокима Дрожжина" выступает явным противником существующего общественного и государственного строя и открыто призывает своих учеников стремиться всеми способами к борьбе с последним и его ниспровержению". На думку міністра вчення Толстого "представляється революційним", з яким "...необходимо боротися"^{1/}.

В листі вказується, що при проведенні обшуків часто знаходять заборонені твори Толстого.

Міністр запитує, чи вчення Толстого не має таких положень, "...которые давали бы возможность приравнять их к понятию о ереси, может быть даже особо вредной и нетерпимой?"^{2/}.

На закінчення листа міністр просить виділити представника Синоду, якому буде забезпечений вільний доступ до всіх матеріалів міністерства, що стосуються Л.М.Толстого і взагалі всіх матеріалів, "...в том числе и к последним произведениям графа Толстого, из коих некоторые, ввиду воспрещения их, может быть остаются и поныне неизвестными"^{3/}.

Так цивільна і духовна власті об'єдналися в боротьбі проти уславленого письменника. Це скоро дало і свої наслідки.

В січні 1900 року редактор "Русского обозрения" А.Філіпов у листі до Победоносцева писав, що в наступному номері журналу він хотів би надрукувати один з листів Толстого до Фета, придбаного ним у племінника Страхова-Матченка. На думку Філіпова, цей лист цікавий тим, що "...если сопоставить это письмо с тем, что гово-

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, ХШ, 4167
2/ Там же, ХШ, 4167
3/ Там же, ХШ, 4167

рится Толстым ныне, оно для него и его поклонников будет ударом"^{1/}.

Філіпова до деякої міри турбує одна обставина: ставити під листом підпис "Толстой" чи ні. З одного боку, підписати - прекрасно, "...ибо одно слово "Толстой" привлечет к себе внимание". З другого боку, підписати якось незручно "при жизни". Його турбує можливість відповіді Толстого на сторінках якоїсь газети з цього приводу^{2/}.

Але Філіпов не вгадується. "Но хорошо бы подписать: Л.Толстой Силища удара невособразимая!"^{3/}.

В цей час Л.Н.Толстой закінчував роботу над "Воскресением". Як відомо, вихід у світ цього твору був основним приводом до відлучення Толстого від церкви у 1901 році. Цей крок церковників сколихнув суспільну думку в Росії і далеко за її межами. Так, уже в лютому 1901 р. той же Мальцев писав з Берліна Победоносцеву про те, що в місцевій газеті з'явився фейлетон петербурзького кореспондента, що з'ясовував відлучення Толстого "Юбочной интригой". "Отлучение - говорится там - это новый ореол для гения-писателя"^{4/}.

Ректор Київської духовної академії Дмитрій у березні 1901 року дякує Победоносцеву за повідомлення "О врачевании толстовского нарыва", як він назвав відлучення Л.М.Толстого від церкви^{5/}. Між іншим, вказуючи на загальну популярність Толстого, ректор пише: "Открылись помышления и наших киевлян в демонстративной тенденциозной телеграмме Толстому, за подписью тысячи человек"^{6/}.

Як зрозумів акт відлучення Толстого від церкви ректор і чого

-
- 1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, XIII, 4157
 - 2/ Там же, XIII, 4197
 - 3/ Там же, XIII, 4197
 - 4/ Там же, XIII, 4152
 - 5/ Там же, XI, 4158
 - 6/ Там же, XIII, 4158

він сподівався, видно з цього ж листа: "И дарует Бог, чтобы этот "талантливый" сын русской земли, своим прискорбным "Воскресением", учинивший печальное погребение своего таланта, внял наконец молитвенному призыву церкви..."^{1/}.

Проте навіть серед церковників не було одностайності в схваленні цього акту Синоду. В своєму листі до Победоносцева архімандрит Никон поряд з тим, що пропонує видати що-небудь проти Толстого з "светских" журналів, бо духовних ніхто не читає, з жалем зауважує, "...что даже не все представители богословской науки стоят на стороне синодального определения"^{2/}.

Після появи "Ответа" Л.М.Толстого Синоду ця відповідь зразу ж стала відомою у найвіддаленіших куточках Росії.

Редактор "Мисковерского обозрения" Скворцов добивається негайного надрукування критичного розбору "Ответа" Толстого, вказуючи, що мовчання Синоду в цей час поставить церкву в дуже скрутне становище^{3/}. Так воно насправді й було.

Пережиті турботи, пов'язані з репресіями уряду проти людей, які співчували йому, ворожість духовенства призвели до погіршення стану здоров'я Толстого. Він повинен був лягти у ліжко.

До цього періоду відноситься лист єпископа Тульського і Белевського Пітіріна до Победоносцева, яким він повідомляє про свої турботи. Справа в тому, що в церкві с.Кочаків, до якого причислена Ясна Поляна, є фамільний склеп Толстик, і він занепокоєний тим, "...что родные графа, в случае смерти последнего, могли бы обратиться ко мне с просьбой о разрешении похоронить его в фамильном склепе"^{4/}.

1/ ДЛБ АН УРСР, віддін рукописів, XL, 4158
2/ Там же, XL, 4133
3/ Там же, XL, 4135
4/ Там же, XL, 4179

Не бажаючи зустрічатись з родичами Толстого в разі смерті письменника, Пітірім заздалегідь просив губернатора мати на увазі цю обставину. З цією ж метою він просив віце-губернатора князя Яшвіль та князя Д.Д.Оболенського, які бувають в родині Толстого, попередити родичів, щоб вони не звертались до нього за дозволом поховати Льва Миколайовича в родинному склепі^{1/}.

Така його непримиренність з'ясовувалась ще й тим, що священник Троїцький, якого він посилав до Толстого, привіз відомості, що "...на обращение графа надеяться трудно..."^{2/}.

Тим часом начальник Головного управління в справах друку М.Шаховський доводив Победоносцеву, що з Л.Толстим "светская цензура" потрапила в смішне становище. Справа в тому, що для церкви Толстой - віровідступник і лжеучитель, якого вона "извергла и изобличает", для міністерства внутрішніх справ - він небезпечний анархіст, з яким воно не наважується поступити, як з іншими анархістами; для міністерства народної освіти - він великий російський письменник, твори якого за новими планами повинні вивчатися в середній школі^{3/}.

Такі обставини, на думку Шаховського, повинні підносити Толстого і "ронять" уряд. У зв'язку з цим він просить Победоносцева домовитись з міністром Сипягіним з цього питання, оскільки з цього приводу громадськість вже воює з урядом і "...может, пожалуй, выиграть генеральное сражение в случае смерти Толстого"^{4/}.

В цей час стан здоров'я Льва Миколайовича погіршився, і лікарі запропонували йому виїхати на лікування в Крим. Але й тут духовенство не залишає письменника без нагляду.

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, XI, 4179
2/ Там же, XI, 4179
3/ Там же, XI, 4178
4/ Там же, XI, 4179

Єпископ Таврії Нікола в кожному з своїх листів доповідає Победоносцеву про все, що стосується Толстого: про його зустрічі з людьми, про стан здоров'я, про арешт студентів, які прибули у Ялту для зустрічі з Львом Миколайовичем та ін.

У нагляді за Толстим під час перебування його в Криму єпископові Ніколи допомагає жандармський генерал Трубников, який по своїй лінії звітував департаменту поліції.

Цивільна і духовна власті не послаблювали своєї уваги до діяльності Л.М.Толстого аж до самої його смерті, яка настала 7 листопада(за старим стилем) 1910 року.

Смерть Л.М.Толстого глибоко вразила не тільки його співвітчизників, але й увесь культурний світ. Робітничі і студентські демонстрації та страйки, які були відгуком на смерть письменника, були могутнім виявом протесту передових верств російського суспільства проти реакційної політики царського уряду і православної церкви, переконливим і пристрасним викривачем яких був Лев Толстой.

В.В. КАПНИСТ

(До питання перекладу і видання "Ябеды" польською мовою)

Василь Васильович Капніст був одним з найталановитіших письменників кінця ХУІІ – початку ХІХ століть. Він увійшов в історію російської літератури як сміливий викривач суспільного зла феодально-бюрократичного ладу самодержавної Росії.

Літературна діяльність Капніста почалася тоді, коли в Росії з'явилися ознаки піднесення громадської думки після довгого періоду реакції, що настав внаслідок розгрому селянського руху під керівництвом Пугачова.

Свою літературну діяльність Капніст почав під впливом сатиричної журналістики кінця 50-х і початку 70-х років. Як відомо, в той час значно посилилися демократичні тенденції в російській літературі, з'явилися твори, насичені соціально-політичним змістом.

Уже в одному з перших своїх творів "Сатира перша" (1777) Капніст різко засуджує паразитичне життя дворянства, гнівно повстає проти неймовірного хабарництва і сваволі чиновницько-судового бюрократизму, різко критикує підлесливо-заяложені вірші придворного одописця Василя Петрова, а також діяльність продажного поета й видавця журналу "Ни то, ни сие" Василя Рубана, якого неможливо примусити "не ставить на подряд за деньги гнусных од и рылом не мутить Кастальских чистых вод".

Сатира Капніста викликала несамовиті нападки на автора з боку урядових кіл. І це вплинуло на нього. В 1783 році Капніст перевидав свою сатиру в пом'якшеному вигляді і назвав її "Сатира перша

і остання". Того ж року він залишає Петербург і переїжджає на Україну в свій родовий маєток Обухівку, Миргородського повіту, Полтавської губернії.

1783 рік ознаменувався важкими подіями в житті українського народу: указом цариці Катерини II було офіційно стверджено його закріпачення. І Капніст як вірний син свого народу трагічно переживав цю подію. У відповідь на закріпачення українського селянства в тому ж 1783 році він пише "Оду на рабство", яка силою реалістичного відображення дійсності наближається до оди Радіщева "Вольность" і є найсильнішим антикріпосницьким твором з усієї книжної поезії ХУІІІ ст.

Змальовуючи жахливі картини поневоленого народу, Капніст пише:

Под игом тяжкия державы
Потоками льют пот кровавый
И злее смерти жизнь влекут...

Але за порадою Державіна, з яким він був у близьких стосунках і який побачив у "Оді на рабство" гострий політичний зміст, Капніст утримався від її опублікування. Надрукована вона була лише в 1806 році.

Вершиною сатиричної творчості письменника була його знаменита комедія "Ябеда". Цей твір приніс Капністу славу і найширшу популярність борця з пороками і зловживанням урядовців самодержавного ладу.

З небувалою сміливістю він картає хабарництво і судовий бюрократизм, виводить на сцену цілу галерею типових сатиричних образів: голову громадського суду Кривосудова, прокурора Хватайка, секретаря Кохтіна та ін.

Опублікування "Ябеди" було виявом не тільки сміливості, а й громадським подвигом письменника. Комедія користувалась великою

популярністю і ще до виходу з друку поширювалась у численних рукописних списках.

Постановка "Ябеди" на сцені в 1798 р. була зустрінутою громадськістю з величезним піднесенням і мала колосальний успіх. Але разом з тим вона викликала грізне незадоволення з боку правлячих бюрократичних кіл, які, як у дзеркалі, побачили своє власне відображення. Налякані комедією, вони написали донос на "неотчизнолюбивого" автора тодішньому цареві Павлові І. Внаслідок цього вже після четвертої вистави п'єсу було заборонено, а всі її друковані примірники за розпорядженням царя були конфісковані.

Проте ці заходи не послабили інтересу передових кіл до твору. На початку ХІХ ст. у зв'язку з деяким послабленням цензурного утиску інтерес до комедії значно зростає. Під впливом передової громадської думки в 1805 році було знову дано дозвіл на публічну постановку "Ябеди" на сцені^{1/}.

Слід зазначити, що в цей час "Ябеда" привертає увагу і польського читача. В 1803 році вона була перекладена М.Б.Томашевським на польську мову і надрукована в урядовій друкарні Мінського губернського управління. До останнього часу цей переклад залишався мало відомим радянським дослідникам. Нещодавно в фондах Державної

^{1/} На початку ХІХ ст. "Ябеда" йшла на сцені не тільки в столичних театрах, а й у театрах провінціальних міст, зокрема на Україні. В 1818-1819 рр. вона була поставлена полтавською трупю в м.Харкові. В січневому номері журналу "Украинский вестник" за 1819 р. сповіщалося:

"Из Полтавы к кременской ярмарке прибыла сюда труппа прежних здешних актеров; и представления продолжаются каждодневно. Много с"играно пьес новых, и с"играно очень удачно. Из числа актеров Щепкин, Барсов и Угаров лучшие; особенно первый имеет талант редкого комического актера. Здесь играли даже "Ябеду", хотя характеры этой превосходнейшей на русском языке комедии не везде поняты и выражены были удачно. Правда и то сказать должно, что над сей пьесой пробовать можно таланты не только провинциальных - но и самых столичных актеров" (стр.112-113).

публічної бібліотеки АН УРСР у Києві нами був знайдений рідкісний екземпляр цього перекладу. Цікава історія друкування його.

Слідом за автором, який, як відомо, присвятив свою комедію імператорові Павлу I, польський драматург присвятив свій переклад Мінському губернаторові Захарію Корнеєву, призначеному на цю посаду ще Павлом I при створенні Мінської губернії в 1796 році. Як в першому, так і в другому разі, розуміється, це був тактичний прийом.

Томашевський обрав дуже вдалий момент, присвячуючи переклад комедії Корнеєву саме тоді, коли той збирався залишити посаду губернатора^{1/}. Не шкодуючи слів і фарб, всіляко вихваляючи заслуги Корнеєва, Томашевський у багатьох місцях підкреслює, що ця комедія була присвячена самому імператору Павлу I.

Це тішило самолюбство старого губернатора. Дозвіл на друкування було одержано. Поки йшла передача справ човому губернаторові, спішно закінчувалась і робота по виданню "Ябеди". З друку вона вийшла першого травня 1808 року.

Слід гадати, що Томашевський розпочав переклад не без побоювань. Про це свідчить його застереження, що "я, будучи лише його перекладачем, не маю взагалі підстав чого-небудь побоюватись, а кінець кінцем якби і я був навіть автором, то не мав би підстав боятися".

З цього можна зробити висновки, що Томашевський знав про заборону й переслідування "Ябеди". Більше того, він, напевне, знав і дещо інше, про що ми дізнаємось тільки з листування Капніста, зокрема, що його "Лирические сочинения", надруковані в 1806 році, також заборонялись і жодного примірника до 1808 року не надійшло у віль-

^{1/} Як це видно з газети "*Kurjer Litewski*" від 11 квітня 1808 р. Олександр I 14 березня прийняв відставку Корнеєва і призначив йому пенсію.

ний продаж. У зв'язку з цим стає зрозумілим і поява перекладу "Ябеди" саме в 1808 році.

Можна вважати, що цей переклад було зроблено не без відома самого Капніста. В останній період свого життя він жив у родовому маєтку Обухівка. З бібліографічних джерел, дуже скупих, відомо, що польський драматург Михайло Бонча Томашевський, автор кількох комедій^{1/}, жив також у Київській губернії і вмер у 1813 р.

Говорячи про переклад, слід зауважити, що він децю не відповідає оригіналові. Про це сам Томашевський пише: "Щодо мене, то я повинен признатись, що цей переклад є далекий від оригіналу, тому що я не міг знайти в польській мові таких виразних; дошкульних слів, які не образили б почуття вишуканості читачів і слухачів, якими автор малює тут характери діювих осіб.

Пізніше я прийшов до висновку, що ця п'єса краще вийшла б, якби написати її віршем, ніж прозою, але шкодуючи стільки витраченої праці і під натиском багатьох людей, що квірили мене, я віддаю її до друку такою, якою вона була зроблена мною".

Надзвичайна популярність "Ябеди" – ось у чому полягає секрет її перекладу на польську мову. Багато польських читачів не просто чекали її перекладу, а вимагали прискорення його.

Можна з певністю сказати, що комедія Капніста "Ябеда" відіграла позитивну роль у формуванні прогресивних поглядів людей того часу і залишила значний слід в історії російської літератури і театру. Тому вона не випадково дістала високу оцінку з боку російських революційних демократів, зокрема Б.Белінського. Він відзначив, що "Ябеда" Капніста належить до історично-впливливих явищ росій-

^{1/} „Dwoch pastorow czyli miłość bratersca” (Вильно, 1798); „Pięniactwo” (Вильно, 1800); „Syn sędziego czyli semsta i wdzięczność” (Вильно, 1802); „Wszczęślenie naroda czyli miłości wdzięczności i poddanych” (Вильно, 1802); „Hrabina Beauford czyli dzie ci Lamene” (Вильно, 1802); „Olimpia czyli miłość i natura” (Вильно, 1804).

ської літератури, як сміливий і рішучий напад сатири на крочко-творство, лбедництво і хабарництво, що так жахливо терзали суспільство того часу".

Враховуючи бібліографічну рідкість видання, наводжу в перекладі українською мовою посвячення Мінському губернаторові Захарію Корнєєву від перекладача М.Томашевського.

ВЕЛЬМИШАНОВНОМУ ПАНОВІ ЗАХАРІЮ КОРНЄЄВУ,
ТАЄМНОМУ РАДНИКУ, ГУБЕРНАТОРУ МІНСЬКОМУ,
КАВАЛЕРУ ОРДЕНІВ СЯТОЇ АННИ ПЕРШОГО КЛАСУ,
СЯТОГО І АПОСТОЛЬСЬКОГО КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА,
ВЕЛИКОГО ХРЕСТА ДРУГОГО КЛАСУ І КОМАНДОРУ
ОРДЕНА СЯТОГО ІОАННА ЄРУСАЛИМСЬКОГО

Вельмишановний пане!

Автор цього твору, який я з посвятою подаю Вам, вельмишановний добродію, представлений ясновельможному імператорові Павлу Першому, від якого він одержав височайший дозвіл друкувати оний.

Ім"я монарха, що поставлено в заголовку цього твору, захистило автора від ненависних нападок проти нього. Але я, будучи лише його перекладачем, не маю, взагалі, підстав чого-небудь побоюватися: а кінець кінцем, якби і я був навіть автором, то не мав би підстав боятися. Адже ця комедія є нічим іншим як сатирою, а Красицький єпископ Варнийський, прославлений поет польський, писав, що

Сатира взагалі нікого не лає;

Б"є чолом персонам, гудить звичаї.

Сатира говорить правду, відмовляється від думок,

Шанує уряд, короля, але засуджує людину.

Однак твердити, що десь існує весь набір такої істиції, як намалював тут автор, було би дуже не розумно. Але, навпаки, хто

насмівся б заперечувати те, що такі характери існують (чи то у такій великій державі, як Росія, чи то, кінець кінцем, на всій території світу).

Той, хто не відчуває в собі таких пороків, які висміє тут автор, не тільки не буде гніватися, але й не буде занадто заглиблюватись або дивитися із задоволенням. А якщо й знайдеться такий, хто побачить свій власний характер, втілений у якій-небудь дійовій особі цієї п'єси, то з однієї благородності він повинен утаїти своє незадоволення, згадуючи такі слова Федра: "

Щодо мене, то я повинен признатися, що цей переклад є далекий від оригіналу, тому що я не міг знайти в польській мові таких виразних дошкульних слів, які б не образили почуття вишуканості читачів чи слухачів, якими автор малює тут характери дійових осіб. Пізніше я прийшов до висновку, що ця п'єса краще вийшла б, якби написати її віршем, ніж прозою, але шкодуючи стільки витраченої праці під натиском багатьох людей, що квапили мене, я віддаю її до друку такою, якою вона була зроблена мною. Крім того, щоб належним чином перекласти її віршем, потрібний такий досконалий поет, яким є перекладач Сіда Горація.

Таким чином, єдиним приводом до того, щоб присвятити цей твір Вам, вельмишановний государ, є лише бажання віддати належне Вашим заслугам. Кожному відомо, як давно ти стоїш на чолі тутешньої губернії. Ясновельможний імператор Павел Перший поставив тебе на цей пост і з задоволенням приймав всі твої дії. На щастя нам царю мудрий монарх Олександр, (який) наділяє тебе почестями, що відповідають твоїй праці і заслугам. Тебе люблять і шанують громадяни. Ти відповідаєш їм такою ж любов'ю. Ти докладаеть усіх своїх зусиль

на благо монарха і благодіяння його підданих. Це є єдиним, що примусило мене присвятити тобі цей твір, оригінал якого присвячений самому імператору.

Вельмишановного государя найпокірніший
слуга Михайл Томашевський.

ВІКТОР МИХАЙЛОВИЧ ВАСНЕЦОВ

(У матеріалах відділу)

При опрацюванні матеріалів архіву професора Київської духовної академії Іоанна Миколайовича Королькова серед багатьох листів різних осіб були виявлені чотири листи В.М.Васнецова та дев'ять листів І.В.Нестерова - видатних майстрів живопису.

Всі вони цікаві своїм змістом тому, що дають змогу уточнити деякі біографічні дані майстра російського живопису Віктора Михайловича Васнецова.

Справа в тому, що майже 10 років творчого життя В.М.Васнецова були пов'язані з Києвом.

У 1885 р. художник разом з своєю родиною переїздить у Київ, де він на той час одержав замовлення на розмалювання Володимирського собору.

Ця робота з перервами продовжувалась до 1895 р. За цей час В.М.Васнецов виконав величезну роботу. За 10 років (з яких художник 6 років жив у Києві безвиїзно) він разом з кількома помічниками розмалював чотири тисячі квадратних аршинів, виконав п'ятнадцять великих композицій і тридцять окремих фігур історичних діячів, не беручи до уваги дрібних зображень. Ця робота була під силу людині не тільки обдарованій, але й великої фізичної сили.

Мужньо переборюючи безмірну втому та виснаження від великої висоти та роботи на ринтуванні, В.М.Васнецов цілком виконав всі умови угоди.

Поступово, в міру розмалювання, непривабливе приміщення собору почало привертати до себе увагу не тільки в місті і Росії. Про

Київський Володимирський собор почали голосно говорити як про великий пам'ятник мистецтва далеко за межами нашої країни.

Чудові відзиви про розпис собору залишили В.В.Стасов, П.М.Третьяков, І.Ю.Рєпін. Високо оцінив розпис письменник Д.Н.Мамін-Сибіряк, який бачив у ньому нерозривний зв'язок з майбутніми роботами В.М.Васнецова. Письменник О.І.Купрін (оповідання "Погибшая сила") відтворив В.М.Васнецова в образі художника Савінова.

Про свою роботу і про своїх помічників В.М.Васнецов писав І.М.Королькову в листі від 9 вересня 1924 року:

"...Так как с М.В.Нестеровым я вынужд крайне редко по своим старческим немощам, то соблаговолите написать ему лично по следующему адресу: Сивцев Вражек, д.43, кв.12, Москва.

О прочих же сотрудниках по собору — вероятно Вам известно, что Павел Александрович и его брат Александр Александрович (Сведомские) скончались несколько лет тому назад; а Вильгельм Александрович (Катарбинский) недавно скончался в Киеве.

Михаил Александрович Врубель и Андрей Мамонтов также давно скончались, равно как и мой помощник по орнаменту Сергей Костенко. Иван Косиченко-Замирайло, слава Богу, кажется жив. О прочих помощниках пока ничего не знаю.

Подробные указания на работы художников вероятно изложены комиссией в отчетах и документах.

М.А.Врубель самостоятельно работал орнаменты по своим рисункам в боковых приделах нижнего яруса, не касаясь средней части храма, находившейся в моем ведении.

А.С.Мамонтов работал также самостоятельно орнаменты в боковых приделах верхнего яруса. Науменко, Костенко, Замирайло и другие помощники по моим рисункам и картонам исполняли орнаменты на стенах

всей средней части храма, красками под моим постоянным наблюдением и исправлением.

Костенко, кроме того, чертил на стенах контуры с некоторых моих композиций и помогал при первоначальной подготовке.

Вот все, что припоминаю и могу сообщить Вам. Для точности все-таки следует просмотреть записи и документы, составленные строительной комиссией Владимирского собора.

В прошлом письме Вы спрашивали о г.Данилове. — Он был также в числе моих помощников по орнаменту. Попорченное он, вероятно, может исправить, не касаясь, конечно, сохранившейся живописи; но впрочем ручательств никаких не могу дать"^{1/}.

На час написання цього листа собор перебував у дуже поганих умовах. Всередині з'явилася вологість. Багаторічна, самовіддана праця митців була під загрозою цілковитого знищення.

Такий стан справ турбував старого художника. Це видно з листів до І.М.Королькова від 6 листопада, 7 грудня 1924 р. та 25 квітня 1926 р.

В першому з цих листів читаємо:

"Меня, как Вас, и художников, много потрудившихся в храме, тревожит, что он может подвергнуться неизбежной порче. Иконопись и все художественные ценности храма, столь известного во всех культурных странах, как памятника искусства, могут совершенно разрушиться и погибнуть. С своей стороны, нами (В.М.Васнецовым и М.В.Нестеровым) будет сделано все, что возможно, что от нас зависит"^{2/}.

Хто ж міг зробити найбільше для врятування визначного пам'ятника мистецтва? "...Мы, принимавшие участие в создании этих ценностей, столь много потрудившиеся и положившие на это лучшие силы"^{3/}

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, фонд І.М.Королькова, № 1
2/ Там же, № 2
3/ Там же, № 3

відповідав Віктор Михайлович у другому своєму листі.

Проте в автора славнозвісних фресок "болит душа" про собор, як про пам'ятник "напряженого художественного труда"^{1/} - довідуємося з третього листа.

У питанні збереження фресок собору І.М.Корольков звертався до видатного радянського художника М.В.Нестерова.

З листів Нестерова до Королькова видно, яких конкретних заходів було вжито Нестеровим разом з Васнецовим, щоб запобігти загибелі шедеврів живопису.

Але ось лист Нестерова від 5 серпня 1926 року, в якому він повідомляє:

"...Виктор Михайлович скончался внезапно с 10-го на 11-ю июля по старому стилю. Последнее время покойный очень старел, чувствовал недомогание и в день смерти что называется "томился". Вечер, однако, провел среди близких и знакомых, со всеми простился, пошел спать, но тут же умер бездыханным. За неделю до смерти Виктор Михайлович окончил с меня портрет, который считал последним своим портретом (год тому назад с Виктора Михайловича был написан портрет мною)"^{2/}.

Далі в листі М.В.Нестеров повідомляє подробиці поховання В.Н.Васнецова:

"На кладбище речи директора Третьяковской галереи, академика Щусева, брата покойного Виктора Михайловича - Аполлинария и других...

Появился, покрытый цветами крест, а затем цветочный холм.

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, фонд І.М.Королькова, № 4.
2/ Там же, № 5

Все було кончено. Віктора Михайловича не стало среди нас. Остатся один его бессмертный дух в его творениях"^{1/}.

З цього ж листа довідуємося про те, що 23 липня (5 серпня) була відзначена пам'ять Васнецова товариством "Старая Москва" в історичному музеї, де було вирішено встановити меморіальну дошку на його будинку^{2/}.

В листі від 3 вересня 1926 р. Нестеров пише, що в Москві є намір створити товариство ім.В.В.Васнецова і що воно повинно буде зберігати все те, що належало Васнецову, створюючи в будинку музеї художньо-побутового характеру.

В цьому музеї "будет показано как жил и работал один из виднейших русских художников"^{3/}.

Відкриття музею чекали до Нового року.

"После покойного, - продовжує М.В.Нестеров, - осталось кроме множества мелких работ, эскизов, этюдов - 7 больших картин сказочного эпоса. Эти вещи никто кроме близких Виктора Михайловича еще не видел и не все они и были законченны"^{4/}.

В одному з листів І.М.Корольков повідомив Нестерова, що він Рутченко детально оглянув Володимирський собор і виявив багато фактів і що він, як художник, обіцяв виправити "не"які живописи"

Обурений до глибини душі фактом можливого виправлення "не" живописи" роботи Васнецова нікому невідомим художником, Нестеро досить різко нагадує Королькову в листі від 13 вересня (1 жовтня 1922 р.^{5/}, що ні він, Нестеров, ні Васнецови не знають художника Рутченка.

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, фонд І.М.Королькова, №
2/ Там же, № 5
3/ Там же, № 6
4/ Там же, № 6
5/ Там же, № 7

Думка про те, що шедеври Васнецова можуть бути понівечені якимось богомазом, потрясла Нестерова. В зв'язку з цим він пише Королькову:

"28-29 лет тому назад "из"яны в живописи" Владимирского собора исправлял... соборный сторож. Теперешние из"яны в живописи - обещает исправить названный художник и, полагать надо, - безвозмездно"^{1/}.

Продовжуючи свою думку, Нестеров нагадує Королькову про те, що є така установа, як "Колегія по охороні пам'ятників мистецтва", і що там, серед інших пам'ятників, створених народним генієм, зареєстрований і Київський Володимирський собор. І перш ніж приймати будь-яку пропозицію "исправити из"яны живописи собора", доведеться мати справу з названою Колегією і що лише вона має право дозволити чи не дозволити будь-які поправки^{2/}.

Відмічаючи нетактовність самого наміру, Нестеров вказує, що "надо помнить и то, что еще не все участники росписи Владимирского собора - перемерли"^{3/}.

Відповідаючи на прохання Королькова про надіслання портрета Васнецова, Нестеров рекомендує йому звернутися безпосередньо до дружини Віктора Михайловича - Олександри Володимирівни та сина Олексія Вікторовича.

Після цього інциденту на ряд листів Королькова Нестеров відповідає коротко і сухо.

Але не міг М.В.Нестеров не радіти успіху виставки картин Васнецова і пише Королькову в листі від 29 квітня 1927 року:

"Выставка В.М.Васнецова имеет хороший успех. За 1 1/2 месяца ее посетило 4 1/2 тысячи народу. Много детей. Выставка интересная

1/ ДПБ АН УРСР, відділ рукописів, фонд І.М.Королькова, № 7
2/ Там же, № 7
3/ Там же, № 7

не тільки для глаза, но и для души. На нeй оcтaютьcя пocетителi чacaми, пepeживaя изoбpaжeннe и умoм и ceрдцeм"^{1/}.

Пepeдбaчaлocя, щo ця вистaвкa кaртин В.М.Вacнeцoвa пpoдoвжитьcя вecну тa лiтo, a мoжливo пoтiм зaлишитьcя пocтiйнo, як "Вacнeцoвcкaя".

З цьoгo ж лiстa дiзнaємoсь, щo нa бyдинкy, дe жив В.М.Вacнeцoв, вiдкpитa мeмopiaльнa дoшкa"^{2/}.

Пpo дpyжинy тa cинa Вacнeцoвa в лiстi читaємo, щo вoни здopoвi i пpaцюють нa вистaвцi, щo нeю вoни зapaз живуть"^{3/}.

Тaкий змiст знaйдeних 4-х лiстiв В.М.Вacнeцoвa тa 9-ти лiстiв М.В.Нecтepoвa, якi дo цьoгo чacу нe бyли вiдoмi дocлiдникaм.

Виявлeнi лiстa дoпoмaгaють вiднoвити cвiтлий oбpaз хyдoжникa-пaтpioтa. Вoни ж пepeкoнливo пoкaзyють, як нaрoд лyбoв"ю плaтив митцю зa йoгo тaлaнoвитi твopи, щo poзкpивaли cилy i вeлич iх cпiв-вiтчизникiв y дaвнo мiнyлi чacи.

Якoсь y poзмoвi Вacнeцoв cкaзaв Стacoвy, щo вiн зaвжди бyв пepeкoнаний y тoмy, щo в жaнpoвix тa iстopичних кaртинaх, cтaтyяx i взaгaлi в бyдь-якoмy твopi мистецтвa, y кaзцi, пiснi, билинi, дpaмi виявляютьcя вci pиси нaрoдy, внyтpiшнi i зoвнiшнi, з мiнyлoм i тeпepiшнiм, a мoжливo i мaйбyтнiм.

Тiльки хвopa aбo пoгaнa лyдинa нe пaм"ятaє i нe цiнить cвoгo дитинствa, кнaцтвa. Пoганий i тoй нaрoд, який нe пaм"ятaє, нe лyбить i нe цiнyє cвoєi iстopii.

Нaшoмy рaдянськoмy нaрoдoвi бeзмeжнo дopoгi гepoiчнa iстopiя йoгo пpeдкiв, нaрoднa твopчiсть i бeзмeжнo дopoгий йoмy iх нaт-xнeнний cпiвeць - Вiктop Мiхaйлoвич Вacнeцoв.

1/ ДНБ АН УРСР, вiддiл рyкoписiв, фoнд I.М.Кopoлькoвa, № 8
2/ Т a м ж e, № 8
3/ Т a м ж e, № 8

З М І С Т

			стор.
П е р е д м о в а			I
ВІЗИР	П.М.	- Архів Василя Васильовича Капніста	5
АДАМЕНКО	А.Г.	- Архів Олександра Івановича Олеся (Кандиби)	19
ЛИСОЧЕНКО	І.Д.	- Архів фортеці святої Єлизавети	29
МУБІНСЬКИЙ	М.В.	- Архів Агафангела Юхимовича Кримського	36
ЛИСОЧЕНКО	І.Д.	- Архів Одеського товариства історії і старожитностей	49
АДАМЕНКО	А.Г.	- Т.Г.Шевченко у матеріалах відділу	62
ПЕТРОВ	С.О.	- Прижиттєві видання Т.Г.Шевченка у фондах ДІБ АН УРСР	83
ВІЗИР	М.П.	- Л.М.Толстой і духовна цензура	92
ПЕТРОВ	С.О.	- В.В.Капніст (до питання перекладу і видання "Язеди" польською мовою)	101
ВІЗИР	М.П.	- Віктор Михайлович Васнецов у матеріалах відділу	109

Ціна 21 коп.